

Ш А Л В Р А Г .

ЛИТЕРАТУРНИ
УМШЛГЪНА
ДЕГТР

У

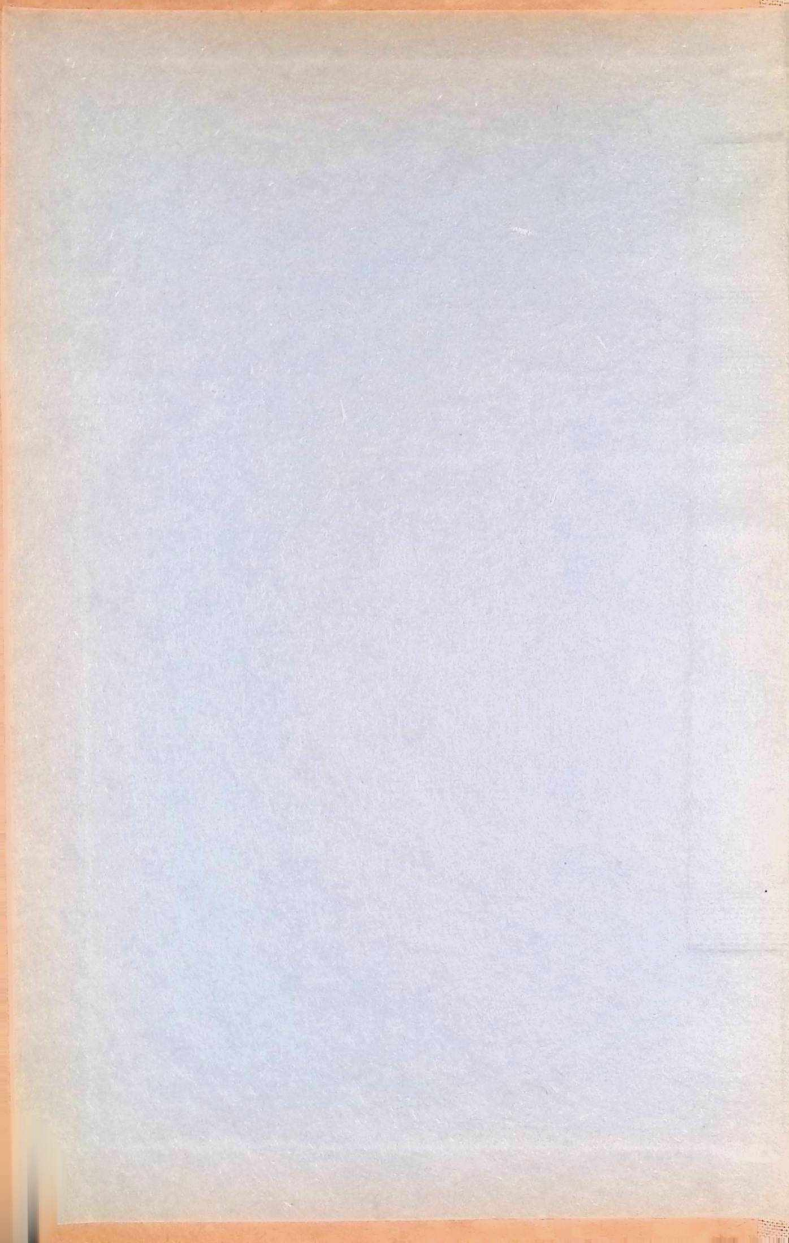
V-гч

К Л А С С И Н
У Ч Е Б Н И К

*

ХАЛЪМГ ГОСИЗДАТ 1940

ШАЛВРА ГӀРӀ

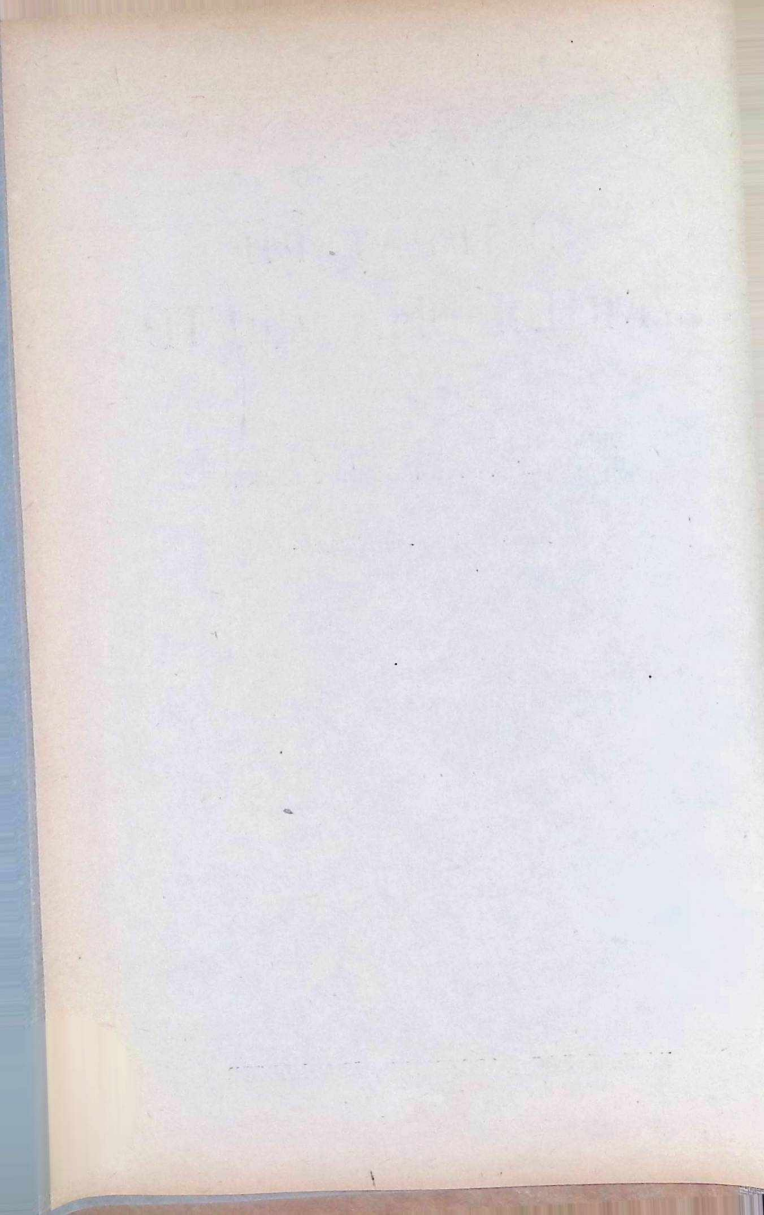
ЛИТЕРАТУРН
УМШЛГЪНА ДЕГТР

1-гч ХӀВ

ДУНДИН БОЛН КӀЦС БИШ ДУНДИН
ШКОЛИН V-гч КЛАССИН УЧЕБНИК

*Хальмг АССР-ин Нарком-
прос батлв*

ХАЛЬМГ ГОСУДАРСТВЕНН ИЗДАТЕЛЬСТВ
1940

БАЙРТА БАГЪ НАСН

ӨЛГАН КҮҮКДТ.

Өргн теегәр шуугад,
Уулин харцх ниснә.
Өлгән көвү таалад,
Экнь дуулад сууна:

«Эн агъарт йовсн
Эврә бийинчн эцк,
Орн-нутгт туурсн
Агъарин иньг — харцх.

Унт, бичкм, унт,
Икәр чидл хура.
Өсәд, боссн цагтан
Эврә эцкән дура.

Унтдж кевтх тадниг
Аав Сталин меднә.
Улм сән джиргълитн
Одр болгън делднә.

Унт, бичкм, унт,
Икәр чидл хура.
Өсәд, боссн цагтан
Эврә эцкән дура.

Бер-тегш, дүүвр
Баатр залу болхч,—
Бумбин орна алдр—
Базг улан Хоньгър».

Унт, бичкм, унт,
Икәр чидл хура.
Өсәд, боссн цагтан
Эврә эцкән дура.

Хату-мөтү күчриг
Хамх цокдж диилхч.
Хортнд ганц нерәрн
Халта дарнъх болхч.

Унт, бичкм, унт,
Икәр чидл хура.
Өсәд боссн цагтан
Эврә эцкән дура.

Экин таалта дуунд
Өлгән көвүн унтв.
Орна кергәр холд
Агъарин харцх нисв.

Словарь.

Делднә — тосхна.

Бер-тегш — ююгъарн болв чигн адл.

Дүүвр — сән седклтә.

Алдр — нер гарсн

Халта — сүртә

Дарнъх болх — сүринь дарх.

Сурврмуд болн даалгъвр.

1. Агъарин харцх гидж стихотворенъд кениг келджәнә?
2. Экнь көвүгъән юн учр деерәс эцкән дуратха гиджәхмб?
3. Бичкдүдин сәг Сталин бийнъ хәәдгиг медүлджәх куплет олтн?
4. Бичкн көвүн өссн цагтан ямаран болхиг медүлджәх ормс олтн.
5. Эн стихотворенә ахр утхинъ ами үгәр келтн.

БИЧКДУДИН БАЙР.

Нигт көк сад
Найхлдж энгдән шавшна.
Көвүд — бичкдүд дотрнь
Күр кедж сууна.

Сима хурдлдж ирэд,
Салют өгэд зогсв.
Түдл, әмсхл авчкад,
Төгәлнътк уурмүдтән келв:

— Манахс! Байр! Соньстн!
Мана Верховн Советд
Сталинә суньгьгдх зөвщәл
Суньгьг авч ирв!

Симан соньсхвр цугтан
Сүртә байрар хавлв.
Дегц цугьар босчкад,
«Дуугьан Сталинд!» — гилдв.

Джиньсн дуута Коля
Джигтү әдл көркхн
— Көвүд, би дуугьан
Көтлврчдән өгнәв гив.

Борис хаджугьаснь дәврэд,
— Би бас — гив.
Би, уга би — гилддж
Бичкдүд хоорндан зүтклдв.

Эндән хамгин бичкнь
Энә көвүн билә.
Энә үг авв,
Эргдән харвчкад келв:

— Тас тиим биш
Тертн хаджгър медмдж

Словарь.

Түдл уга — дарунь, удл уга.
Харвчкад — хәләчкәд.

Бидн одачн бичкнвдн
Бәәсджә хөбннь — гив.

Коля Симаг ээрэд,
Келх үг авв.
— Залус, соньстн — гичкәд,
Зөньгдән гочкндж инәв.

— Наадлад би келләв.
Насмдн күцәд угалхн:
Арвн нәәм күрхвдн
Алдр зөв эдлхвдн,—

Сталинд бидн тегәд,
Суньгьачин дуугьан өгий
Негдгч депутат кедж
Неринь бюллетеньдән үлдәй.

Альх ташлдан тачкнад,
Агьарар тардж күрджнънв,
Сталин депутатд суньгьгдхд
Седкл ухан байсв.

— Ура! Ура Сталинд!
Улсн нарн мандлг,
Сувсн сәәхн хүвтә
Советин бичкд цецгәр!

Ахирин кеджәх көдлмшт
Ач дөнъгән күргий!
Алдр эн суньгьввриг
Аав, эәдждән медүлий!—

Бичкд нигдж шуугад,
Байрар буслдж гәрәдлдв.
Бийсиннь туск дууг
Байрта айсар дууллдв.

Зөньдән — зөвәр удан

Сурврумуд болн даалгьвр.

1. Сима ямаран зәнъг көвүдт авч ирв?
2. Тер зәнъгин тускар Коля, Борис, Энә ю келхәв?
3. Уг сүүлдн бичкдүд ямаран шидвр гаргьв?
4. «Суньгьачин дун», «бюллетень» гисн үгмүдин утхинь цәәлгьтн.
5. Эн стихин ахр утхинь келтн.

БИЧКДУДИН ДУН.

Эрвлэгсн машиндэн суугъад,
Энъкр Москвагъан орнав.
Көгшн Кремльд кўрад,
Кўндтә Сталиндән золгънав.

Сталинә гар атхад,
Сәәхн хувдән байрлнав.

Секдж манд өгсн
Сарул джиргълднъ ханнав.

Эрдм сәәнәр сурсан
Энъкр Сталиндән медүлнәв.
«Сән» гисн магтал
Сталинәс белгтә ирнәв.

СОНЪН БЕЛГ.

Сад дотр
Сергдж йовлав.
Барун гартан
Белгтә биләв.

Бәрсн белгм
Бадм цецг.
Болв, бергм
Бичә голг.

Садин орагъар
Салькн шуugna.
Сник-хамтхасинь
Санджгълзулна.

Көк ногъан
Көл орана.
Булгин усн
Буслад бәәнә.

Йовад йовхд
Йир амр.
Агъар эндр
Арүн цевр.

Буту ората
Бутин дор
Ахинм бул
Амрч бәәдж.

Бара узәд,
Би адгъвв.

Бергән таянд,
Белгән хәләвв.

Бергм ик
Байрта бәәдж.
Окәр көвүтә
Инадж суудж.

Байринь хувацад,
Би суувв.
Белгән сунгъад,
«Бәртн» гивв.

«Седклин белг
Сән» — гив.
«Белг тааста
Бәәдж» болв.

Кун белг
Кумнь зөбр
Бадм цецг
Бичә дөр.

Белг белгәс
Бергнә сән.
Бәәхлә чи,
Бас хан.

Бичкд цугъар
Белг орнд
Баатр, өс,
Баатр газрт.

Словарь.

Санджгълзх — шавшх.
Арүн цевр — йир цевр.

Бут — ургъа модн

Сурврумуд болн даалгъвр.

1. Кен кенд ямаран белг авч оч?
2. Эн стихотворе ьд «соньн белг» гидж кенā тускар келгддженā?
3. Стихотворенās Иргмджин бāадл медүлджāх орм олгн.
4. Эн стихотворенā ахр утхинь амн үгār келгн.

ПИОНЕРИН МАРШ.

Нарна онъг буурад,
Намр болдж оркв.
Сентябрь сар ургъад,
Сургъулин джил эклв.

Куүүкд сургъульдан одхар
Көлән уралан чанъгъай!

Сургъуль — номан цугтан
Сāәнār сурхан хай!
Соц дөрлдā кегъад,
Шунмгъа ударник болий!

Советин сургъулин куүүкд
Сāн дисциплитā болий!

Большевикин гурвдгч үй —
Баатр Ленинā пионермүд
Социализмиг бүклднъ тогтах
Сүркā тосхачнр болий!

Келн амтн негддж
Кумн өбдән гарх.

Мандлдж гарсн нарн
Мана нарн эн!
Коммунизм күцсднъ тогтах
Күчтā большевикүд болий!

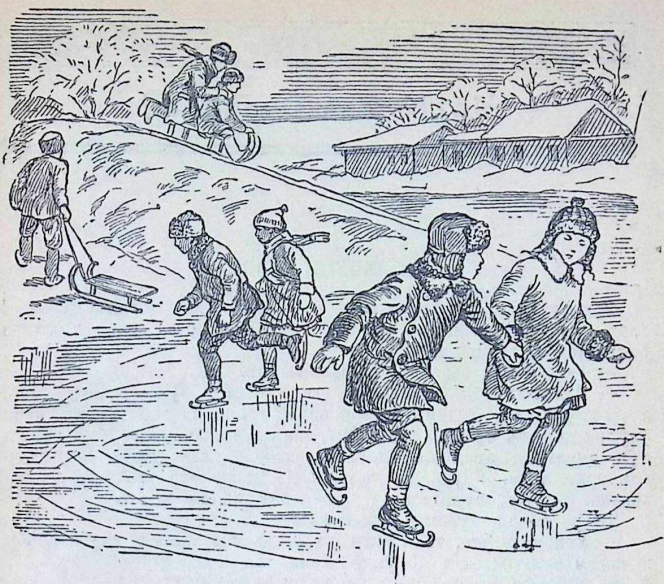
СЕРГМДЖТА УВЛ ААШНА.

Нигтрдж үүлн
газр элкддж
Намрин бāадлән
орчлнъ үзүлв,
Халунь номгърсн
нарна толян
Хая үзгддж
үүлнд халхлгдв.
Өвснā толгъаг бāрдж
Өрүн намргъ шавшв,
Өдрин кемджән ахрддж
Ўвлин янзиг үзүлв.
ДТС —

мастерской
дворец хамгар
Дуурч сургъульчнр кōдлдж
бāацхәнā,

Цан —
лыж
коньки тоотан
Цугтнъ эртāsнъ бел
кеджāцхәнā.

Гилгр, хату
мōсн деегүр
Гуүүлгād одх
конькис белн,
Шин цасар
дошхар үкджāх
Ширдчксн бат
лыжс олн.
Гедāгъад деернъ
суудж авчкад,
Горкас дошхар
байрлдж бāацхәнā,

Көвүдин эврә
бийсиннь кецхәсн
Көркхн кевтә
цанмуд дала.
Цугъар кергән
олдж авчацхана,

Цугъар көдлмшән
хурдар кеджәцхәнә,
Байрта, серглнъгәр
үвлиг тосдж
Басл олн
сургъульчнр
адгъджацхана.

ЧИК ХААЛГЪАР

КОЛХОЗИН ТОСН.

Эцсн хар гуйдан цоохр сиц шалвран эвксн, нэрхн хар көвүн герт ордж ирэд, орнанны өмн бийд хагърха хар хурмш хатхджасн экдэн шугшдж оркад, келв:

— Гесм өлсэд бääв, ээдж цääггән чан.

— Аргуулд, уд болад уга!—гидж экнь көвүндән хәрү өгэд, хурмш уйджасн бүдүн зүүггән нарна герлд бәрэд, темән уцсна үзүриг доладж оркад сүвлв. Зууггән сүвлдж оркад, эмгäрг күүкд күн амраггән авад бääджäггәд, усвксн улан нүдән киртә бор альчурар арчв. Туунанны дару, тус өмнән мел ийлгъл угаггяр халәдж бääггәд, хурмшан эргүлдж авад, дäkäd хатхв.

Көвүн дäkäd шугшад, экдән дäkäd цä чан гив.

— Усн чигн уга, тосн чигн угал, хääмнь, хоосн хар цääггяр ю кенäч?—гидж экнь көвүндән келв.

— Нарн уд болдж оч—гидж келчкәд, көвүн гүүггәд гарч одв.

Гууггәд гарч одсн көвүнанны ардас халәдж бääггәд, күүкд күн хамг зовлнган ухалв.

Алад иди гихлә цус гарггх мал уга, булад иди гихлә нег хавтха гуйр чигн уга, чанад уух—негл нääмнә цä. Нääмнә цä сөөггин теджälв, өдрин теджälв, чавас! Тер цääг чанад гарггәд оркхла услдг нег цääггә усн бääхлә, тослдг нег цääггә тосн бääхлә юн керг! Ююггяр хот кедж гесән цадххмб, кенәр дөнъ авч эн шар нарн дор äмд йовхмб?»—гиггәд, күүкд күн ухалад бääв. Бääдлнь—угадан зовад күүкд күн саначрхсн деерас, усвксн хойр улан нүднь нульмсар дүүрэд мелмлзв. Мелмлздж бääсн нульмсн хамрин хойр нүк дахад халхин деегүр бүдүн умштаггяр гоодждж йовтл, күүкд күүнә күүкн ордж ирв. Экән уульдж бääхинь үздж оркад, күүкн экәсн яггәд уульджасинь сурснд, хәрү өгл уга, экнь күүкндән:

— Гал зерглич, цääггән чаний—гив.

— Буслдж бääсн цääг гарггн гиджätл, көвүн ордж ирв. Ордж ирсн көвүг—Бадминас нег цääггә тос сурад авад ир гиггәд, эгчнь гарггәд оркв. Көвүнь гарч одсна дару:

— Я, ягглав, одак көвүггяр тос юнъгад хääлггәнäч. Бäg билä. «Күүнә гарин тос долана гидг күчр юмн»—гидж күүкд күн сүүкндән келв.

Деер дор уга цаггән герин көк ширтә ууднә барун хасвчинь татад ордж одад, көвүн дун уга зогсад бääв. Отгтан уга байн Бадмин гер дотркиг халәсн угатя көвүнә нүдн хальтрад бääнә.

Баранд устә кевс, орд устә кевс. Авдрмуднь ик-ик шар цоохр. Орд деер хар цоохр сицәр кесн кōшг унджулгъата. Барана ѓм-цагъур — кир уга чиндгън цагъан ширдг. Гер дотр мел юмн дала.

Герин эзн куукд кун — нәрхн хо цагъан гергн хойр чикндән зуусн санджлгъин айсар ганъхад бәәнә. Тиим ѓнъгтә юмнас нег цәәгъә тос кун сурдж болш уга. Болв кōвун, газр хәл дж бәәгъәд, доран гунъняд:

— Манахн нег цәәгъә тос танагъас сурулла гисиг герин эзн куукд кун сонъсдж оркад:

— Тиикн ягъна, «сәәхн иньгуд минь!», би тана тос белдсн юмн! Нохадгь гигъәд хая-хая нег цәәгъә тос ѓгә бәәтлм давад ирвл әднчи! Оцклдур ѓглүв! Эндр ѓгш угав! Чамд биш бийдм тосн уга. Арл — гигъәд керлдәд, сәәхн гергн кōвүг кōѓдж оркв.

— Кезәнә тиим билә, тиигдж йовлав — гидж нәрхн ѓндр хар Лидж колхозин әдл-халасна ахлач Тостагъас тос чинънүрдүлдж авчагъад келв.

Лиджин келджәсиг сонъссн Нарн, — давдж одсн юмиг ююгъинь келнәч түүг — гихлә, ѓѓрнь суусн Мекләт кōвун:

— Бидн тиим цаг үзш уга бидн — гив.

— Тер үнн. Танд тиим цаг ода үзгдш уга. Ода кōдлмшән кедж оркад колхозасн хот-хоолан авада, таварн бәәнә бидн. Джангъ-гър кōдлмшт бәәнә. Кōдлмш кехлә хот чигн бәәнә, хувци чигн бәәнә. Колхоз мана — эк чигн болад, эцк чигн болад бәәв — гидж келәд Лидж, кōвүнә әэм цокдж оркад, лавкас тосан авада гарв...

Сурврмуд болн даалгъвр.

1. Эк кōвүнә сурлгъар цә чанл уга бәәсән эк ююгъар цәәлгъджәнә?
2. Эн расказд «Колхозин тосн» гидж юнъгад толгъа ѓгсмб?
3. Расказд бичгдджәх угатя болн байн гер-бул хойран бәәдл медүлджәх ормс олти.
4. «Куунә гар деерк тос долана гидг кучр юмн» гисн үлгүрин утхинь цәәлгъти.

КОЛХОЗНИКИН ДУН.

Мандлдж гарсн нарни толянднь
Манурдж теегнь сәәхнәр герлтнә.
Мини колхозин ѓргн теегәрнь
Машинә дун тōгәлнъдән кунъкннә.

Ѓргн теегм тегштән налана,
Ѓлн түрүгъин цаг холджна,
Ѓнр теегт кōкрсн тәрән
Ѓѓдән гарч нәәхлдж уняртна.

Мал-тәрәни буслгсн ѓслгъәр
Мини теегм байдждж дүүрнә.
Маш байрта джиргъләр буслгсн,
Мангъс кучтә орм дүрклнә.

Машин, трактор, комбайн — цугъар
Мана олн колхозмудин кӱлгн,
Делгрдж ӱсгсн эдн цугъар
Диилгсн социализмин ач-нилч.

Зӱӱрӱн сӱӱнӱр харсдж ӱскнӱв
Зӱрсн хортнла чанъгъар ноолднав.
Нарн болгсн орни нернд
Насн, зӱркӱн кевтнӱ нерӱднӱв.

ХОРТН.

Шинъкн хавр болад, цасн хӱӱлӱд, усн гӱӱджӱнӱ. Энд-тенд сала-сартгудар ӱлдсн цасн энъкидж цӱӱлдӱд, газр цоохртдж тол-нътад оч.

Бургъстин салан хотна деед ӱмн захд, «Бургъстин салан сельсоветин Сталинӱ нертӱ колхозин парвлӱн» — гигъӱд ик-икӱр бичӱтӱ модн гер дунъгӱгъӱд бӱӱнӱ.

Колхозин ахлач Лиджин Бемб, улан кенчрӱр бӱркӱтӱ ик улан столин цаад бийд, ӱӱдн тал хӱлӱгъӱд сууна. Адгъмта болсар юм тоолад, нег шотк цокад, нег тӱӱгӱн хӱлӱджӱгъӱд бичӱд сахнӱд бӱӱнӱ.

Зӱвӱр кӱнд аца ачсн арв шаху тергд хотн заагур ордж ирӱд, колхозин парвлӱнлӱ туслцад зогсцхав. Зогсдж йовсн тергдиг Бемб терзӱр ӱзчкӱд:

— Хӱлӱ, манахс ирдж йовдгджн — гидж бийдӱн келн, шулу-шулу гъар ишкмнӱд, газаран гарв.

Тӱрӱн захин тергнӱс буугъад, колхозин парвлӱнӱр аашсн, морхгър хамрта цоохр шар Дорджин Цернлӱ зӱрлцдж харгън:

— Менд йовцхавт! — гидж Бемб адгъсн болсар сурн, гаринь авад мендлв.

— Йовв! Таанр цуг менд амгълнӱ бӱӱцхӱнт! — гидж инӱмсглсн болсар Церн сурв, шилврӱн тохадан ӱлгчкӱд, ӱврӱн уудлад юм хӱӱв.

— Цуг менд! Гем шалтг уга кӱдлмшӱн кеджӱнӱвдн... Не йовсн йовдл ямаран болв? — гидж Бемб сурн, тергд тал ӱндлзӱд хӱлӱв.

Йовсн кергмдн кӱцв. Мана колхозд государствас ссуд гидж хаврин тӱрӱнӱ зун пуд эк ӱгв... Баах оратсн болхн хоосн ӱлдм шаху бӱӱджвдн; тӱрӱн ирсн колхозмуд авад гарад бӱӱцхӱнӱ — гидж Церниг келджӱтл, наадк колхозникӱднӱ цуглрад кӱрч ирӱд, Бембин гар авад мендлӱд бӱӱцхӱв.

— Не, ода энлм... Иигӱд авад ирх бӱӱцхӱдж, классин хортна ӱгд орад шанъгъас эк авхмн биш, шанъ тӱрӱлӱд ургъачкад авчкх гилдӱд, хӱӱкрлӱд бӱӱцхӱнӱт... Тергн классин ӱшӱтрин гаргъджах ааль. Теднӱ тер андн ховиг кӱдлмшӱрн хамх цокх зӱвтӱвдн, хам-захин тергнӱ ӱӱр ирӱд зогсцхав. Бемб захин мишгтӱ буудяг аминь гӱӱлӱд, гар деерӱн кедж авад хӱлӱв.

— Йоста сӱн, цевр ӱкн, зуг тӱрӱ ургъадж авдган хӱӱхмн гидж Церн келчкӱд, мусг-мусг гигъӱд инӱмсглв.

— Тиим. Му биш, сән умшта, цевр экн бәәдж... Тадна ард бидн бәәсәрн хург кегәд Дорджин Церн, Сарнъгә Данзн хойрар бригадир шиидввдн... Ода хамг юмсан бел кедж авад, тәрәгән экләд хадад бәәхмн. Тәрәнә газрт цасн уга болдж оч. Нег баах эврхләнь, хагәлад бәәдж болхмн. Ода эн буудягән амбарт орулч-кад, цармудан амрагәд хот-хол өгтн. Эндрәс авн гаргәл уга цармудан бордхмн — гидж Бемб Цернур хәләдж келв.

— Тиим, цармудан амрадж авхмн — гидж Церн келн, цариннь налувч авад «цооб» гигәд кәндәгәд гарв. Төгән булмуд хаалгын балчгт булхдж ут-татасн эрә гаргәд шурджннад одв.

Цар тергд амбариг әргдж ирәд, уудн туснь зогсцхав. Энд — тендәс колхозникүд цуглрдж ирәд, байртагяр инәлддж, буудягән амбарур зөблдв...

Харнъгю сө. Амтн цугяр унтцхадж. Зуг ганцхн колхозин парвләнә терзәр герл гарсн үзгднә.

Дорджин Церн хургас ирәд, орндан ордж бәәнә... «Акад юмн, Бемб өдрәгә классин өшәтирин аальд орад гидж келсн үг зүр-ким чичрүләд орквш. Ююнас әәсм терв. Намаг цагән цергт атаман йовсиг ганцн Корнан Бадм — мини өөрхн нөкцл меднә. «Тоха келтрв ханцн дотран, толгә келтрв махла дотран», Бадм «эврәнн махан күүнә хәәснд чанхн уга» гидж дотран Церн сандж бәәгәд, арань зуугдад:

— Аргүулдджа! Классин өшәтнә аальд ордг угагич олдж болх. Цаг ирх! Церн яяхан медх! — гигәд арагән зөвәр чанъгюр тачкнулад, хәәкрәд босад ирв.

— Ягәдж бәәхмб энчн? Газра юмнла харгәсн кевтә! Тер өөрк нойхан әәлгәнәт! — гигәд орна өмн кевтсн гергнй цәннәд босад, күүкән орн деерәс теврәд авв.

— Яях билә! Кишго донга доск юм медхшлч, «зовлнъ санхла чеедж дүүрдмн, зовлгъ чанхла хәәсн дүүрдмн». Кишго аргъ уга домбр! Деерәсчнь колхоз гидг юмн давтн гидж йовна — гигәд, Церн гергндән уурлдж бәәтл, нег күүнә баран терзәр торс гигәд давсна дару, өнцигин терзиг күн тонъшулад цокв.

— Кемб? — гидж гертәс сурснд:

— Бив! Бадмв! Унтдж одвч? — гидж газгагәс сөблнъкә болсн дун гарв.

Цернә гергн уудән тәәләд, орулад, шамд герл орулв. Церн босад хувцлн бәәдж:

— Чамаг ягәдж әс ирнә гигәд күләджәгәд орндан ордж бәәләв — гив. Бадм ик цагән литртә орс әрк хавтхасн гаргәд стол деер тәвчкәд, столин хәвргәд бәәсн далджнъ хар стул деер сун йовдж:

— Амтн ә-бәәдән орхиг күләгә бәәдж уддж одвв. Не мана күн ямаран юм кедж йовнач? — гидж Бадм инәмсдж сурв.

— Аргүулдджа, әвтән орулад авад ирсн бәәнәв. Нанар бригадир тәвджәнә, хи-хи — хи гигәд байрлсн чигн, дөбглсн чигн бәәдләр Церн инәв.

— Улмар сән болдж йовхмн кевтәмб энчн. Олн бурхдин нөкцләр

нег юм кедж чадхвдн. Одал чи аргълдж үз. Ягъв чигн урди хаана йосна цагт багъ-сагъ үүл даадж йовсн баахн сургъульт кунч. Хәрнь тиигдж өгсн дутман улмар шургъдж өг, гартан орулдж авч үзхмн... Гартан орулад авчкхла, цаадкнь эврән медгдх — гидж Бадмиг келджәтл, Церн әркин бөгләг гаргъад, бийнь нег кедж уугъад, Бадмд кегъад өгв. Бадм — ах, уугъад оркхнь басл айтә эдлч — гигъад, толгъагъан саджи аксрв.

— Тиим. Гартан орулад авчкхла, мана көдлмшт амр болхмн. Хар багъта болх... Тернь тер, Бадм чамд келхән мартдж бәәджв, нег күчтә гидг юм олдж авч ирләв — гидж Церн келн, мусг, мусг инәгъад босад, бешиннь ар бийәсн нег хар литртә шалдрнь болсн юм авч ирәд зәәләд, Бадмд үзүлн бәәдж:

— Хлор пекрин гидг юмн. Зуурасн зурм хорлдж йовсн улсас сурдж авв. Цармуд бәәсн сарад асхдж оркхла, болад хуурад бәәснь тер болдж бәәнә — гидж Церниг келдж бәәтл, тенд орна көл деер суусн гергнь сольр нүдәрн залу талан галлад, —

— Дәрк туслг үгән невчк аргъул күүндцхәхлә ягъдмб! Газа күн йовад сонъсдж оркхла ягънат? — гидж келн, босад терзәр шагъав. Бадм, Церн хойр хоюрн нег дуугъар:

— Тиим. Аргъул күүндхмн — гилдцхәв. Цагъан литриг тонъ-гъалгъад неджәд кедж ууцхав. Бадм зовәр халад оч, келнь оралдад бәәнә. Ганзан гаргъад, тәмк нерн бәәдж:

— Мел йоста кергтә юман авч ирджч. Ода үнүгичн минигъәр болхла эртлхмн. «Төмриг халун деернь цок» — гидж мана көгшд келдг бәәсн бишй. Аргъта болхла эндр кедж үзхмн. Тер юнъгад гихлә, манъгъдурас дуларад бәәхлә цармудиг катгт орулдган уурч одх. Зуг эндр боран болх гигъад, орулцхав — гидж келн ганздан гал кев.

— Тиим. «Барсин сүүләс бичә бәр, бәрсн хөөн бичә тәв» гидг үлгүр бәәдг. Нег юм кехәр эклсн хөөн унъгднь күрх кергтә. Нохан көл көлдәгъад сахньдж-сахньдж зогсхмн биш Эндр кехмн... Зуг ик сагар кехмн. Медгдхлә толгъа уга одх йовдл — гидж Церн келн, босад гархар седв.

— Тиим-тиим. Саглх кергтә — гигъад, Церн босад гарв.

Хойр күүнә баран саран өөр әрә эрвнъ-эрвнъ гидж үзгднә. Ә-чимән уга дүнъ-дүлә, таш харнъгъу.

Зуг энд-тенд бонъ-бонъ гигъад хуцсн нохан ә сонъсгдна.

★

Данзи Намджл хойр школ талас колхозин парвлән талгшан гүнъгр-гүнъгр гигъад ду гарад йовдж йовна. Данзи Намджлд дурта. Намджл чигн Данзнас кү давулх санан уга. Болв эн хойр эн тежгин ухагъан нег-негидән гаргъдж келдж ядад, бүкл хойр джил болдж йовна.

— Чи ман хойриг иигәд йовдж йовсиг әмтн үзхнь юн гидж келнә гилч? — гидж Намджл Данзнас инәмсглдж сурв.

— Юн гих билә, дурта хойр иньг гих. Нам тернь тиигтлән худл биш — гидж келчкәд, Данзи инәв.

— Тиигәд келхлә сәнл. Түүнәсчн давугъар келәд бәәх улс бәәцхәнә. Нам зәрмснь маниг, багъчудиг, үзхләрн нүднь өвддг

кевтă. Нер гаргъдж ядад бăяцхăнă. Мана эн хуучна ўдл му авъяс кезă уурхм? — гидж Намджл гундсн болсн дуугър сурв.

— Хуучна му авъяс, занъшал уурх цаг ирдж йовна гидг эн. Ăмтнă бăядл, ухан седкл, занъшал ѳдр ирвас онъдарад йовна. Мана колхоз чигн батрад, мал—гернь ѳсдж йовна... Цаачи кесг шин гермўд бăрăд, радио, радио орулад, трактор газран хагълад, кесг садмуд тăрăд кѳкрулад оркхла, Бургъстин сала таньгдшго болдж одх. Тер цагт бидн хойр Москва орад сургъуль сурч чадх бишй— гидж келăд, Данзн зѳвър чанъгър инăв.

— Наадн уга. Эсрнъгăс хамдан йовдж сургъуль сурий Данзн— гидж Намджл сурв.

— Мел ягъад болв чигн йовхмн гигъад, Данзн даб — гигъад одв.

— Не Намджл хърнь ўгдăн бат бол. Эркм биш сургъульд хамдан одхмн. Колхозин парвлăнўр орий. Гал гарад бăнă. Бемб суугъа суух кевтă — гидж Данзн келснд:

— Уга. Би ѳрўндăн ѳрлă босдж, хѳбнă фермўр одхв. Ода унтнав. Удан бăягъад бăядж болшго. Ахлач намаг тăрăнă кѳдлмшт гартл, хѳ хургълуллгънд оч, нѳкд болджа гилă — гидж келчкăд, Намджл Данзна гаринь атхад мендлчкăд, герўрн гарв. Данзн колхозин парвлăнўр хаджигъад орв.

«Акад кѳвўн болхв. Кезăнăс нааран нанд нег ўг келх бăядлтăгъяр ѳрдчкăд келхш. Йирин нанд дургтань ил, зуг гаргъдж келдж чадхш» — гидж Намджл дотран санн йовдж, цармуд бăясн сара тус туслцад ирдж йовхлань: Пуф-фи. Пуф-уф — гигъад кўнд болсар цармудин тўнъшсн ѳ сонъсн, Намджл тотхад зогсв.

Цармуд оралддж бăнă — гидж санчад, Намджл хăрў эргдж авад, колхозин парвлăнўр гўўгъад гарв...

Удсн уга, Бемб, Данзн ахтанр гўўлдж ирдăд, саран ўўдиг тăйлăд оркцхав. Цармудин нўднăс нольмсн гооджлдсн, газрт кѳлврăд, кѳлн тиирăд кевтцхăнă. Бемб, Данзн хойр цармудиг захаснь тăйлăд газаран чирăд, тўлкăд гаргъдж бăнă.

Эн зăнъг сонъссн, колхозникўд цуглрад кўрч ирцхăв. Бадм, Цери хойр чигн ирсн бăнă. Цармудиг гаргъад сальк ѳрў хăлăгъад чирăд хаяд бăнă. Зăрмснь босад йовхар седăд, соку метър дăавлăд тамтрад, зăрмнь босдж йовад хăрў киислдăд бăнă. Пуф. Нег му ўнр гарад бăнă. Нўдн хорсад бăнă. Хамр хагъ — ташад бăнă. Кўн хор асхдж кевтă гисн ўгмўд энд тендăс тасрха-тасрха келгдв.

Намджл йир сăадвч, Намджлас биш цармуд уга ўлдх билăвдн. Хортна ааль, эн хортн. Колхозникўд олн ўг уга, болв цугтан дотр-дотран «бăрдж авхинь ягъдж бидн ѳшăгъан тўунăс авна гилч» — гисн ухата, ца-цаагъан ѳшăрксндан, хортиг эс бăрдж авсндан гундрхад, хăрхър седсн бийнь, бас невчк бăяджай гилдăд парвлăгъан орцхав...

Сурврмуд болн даалгъвр:

1. Цери Бадм хойр урднь юн улс бăясмб?
2. Эн хойр ямаран хорлт колхозд кўргхър седв?
3. Колхозин цармудиг ўклăс кен харсдж авв?
4. Эн рассказз ўлгўрмўд олдж авад, теднă утинь цăалгъти.
5. Рассказиг утарнь анъгсг таслти, анъг болгънднь толгъа ѳгти.

С О В Е Т И Н Т Ö Л Ä

В О Р О Ш И Л О В Д.

Барсин чидл хурагсн
Баатр орн алдршг.
Тöрскнән шивäлдж харсхд
Тулг цергтävдн, Ворошилов!

Öнр улан церг
Öврджин экн чиирг.
Кудр оран, келсн
Куүкәншнъ хархвдн, Ворошилов!

Ўклдән, дäällдänd бидн
Ўнндән дур угавдн.
Ўкл шургъулсн дääснд
Ўклинь ўмкүлхвдн, Ворошилов!

Дән манур ирхлә,
Дурта тöрскм белн
Манънадлдж, саакшнъ урадж!
Маниг командлтн, Ворошилов!

Энъгин, энъгин улс
Дäәнä эрдм дасна
Дән, кемр галврхла,
Дääch цергвдн, Ворошилов!

Газр деерк цергүдт
Гатлунь Улан Церг,
Манла тенъцх күчн
Мел угалхн, Ворошилов!

Болдин сäягъяр цутхгдсн
Бат шивä манд.—
Күмни олнас бүрдгсн
Күчтä цергтävдн, Ворошилов!

М А Н Д Ж И Н К Ö В Ö Н А Д У Ч.

Харүлдж йовсн хöбгъән хар толгъа деерäс хооран кöмрүлдж
оркад, Хäясч Мандж бийнь толгъа деер гарад гирлгән түшäд
зогсв. Нернь Мандж болтха, немрнь Хäясч ягъад болсмб гидж кен
чигн күн санхмн. Туүнд учр бäәнä.

Тернь ним юмн: ики кезәнä хальмг улс хаана йоснд даджргддж
йовсн цагт, хар кöлсәрн бäädг хальмгуд хальмг баячуд, нойн,
зääsнъ хамгудт даджрулдж йовх цагт, Ончхин Эрктн нутг гурвн
äамгтä билä. Тер гурвн äамгиннь негнь Көк усна äамг билä. Көк
усна äамгт керäд анъг Хäдвдä Мандж байн öвгн старшина бäälä.

«Халтрин Бор» гидг газрт Хäдвдä Мандж байна, көк модн гер,
бор теегт богд уул мет, асхнь манъгъарт шар нарна алтн толянд
шил, шир хойрнь гиль-далв гигъад гилвкäd, герин бийнь дүнъ-
гäгъад бäädг билä.

Байна дөрвн зүсн малд заргддг бичкн-ик уга ялчнр дала. Тер ялчнрт хот кедж өгдг хяасиг хөрн джилд бәрсн күн — хяасч Мандж. Тегад, тер учрар эн Манджд хяасч Мандж нерн шиньгрсн мөн.

Ода болхла эн Мандж хяасч биш чабан. «Колхоз түрүн тогтсн джилас нааран тасрха уга йовав. Ода чигн, дөрвн-тави джилд хярүггяасн гарл уга хярүлх зөвтә хөөггяан, то бүрн, толгча менд тарггн — цадхлнь хярүлэд йовдж чадхв гидж кен чигн куунлә марггяд дөрлдхв би» — гидж Мандж өвгн, хошиннь тергн деер дервкджәсн улан туг заадж бääггяд, саамин селгән харггхла келнә.

Хошин хар галзн барг Мандж өвгнә өөр ирэд кевтхлә:

— Галзн, бичә кевт, хө дах — гиггяд, күүнд үг келджәх кевтә-ггяр Мандж өвгн келчкәд, хавтхасн хар туньгрцгта тәмк гарггдж авад, ганздан нерв. Хөөнә деед захд йовсн көвүнд:

— Худгад ке! — гиггяд хяакрдж оркад, ганздан гал кев.

Моди толггяд йовсн нарна көл дор, олна хаалггяд, нег бара үздж оркад, Мандж өвгн дākәд нег сәәнәр хәләхәр, чингтә нүдән арчв. Тер хоорнд хар галзн барг хуцад, мөртә күн тал гүүв. Обрдәд ирсн күүнә бийинь таньл уга, зуг ундж йовсн маштг галзгч гүүггинь өвгн таньв. «Мана көвүнә гүн» — гидж өвгн дотран санв. Хар галзн баргт ээрүлсн күн удл уга күрч ирэд:

— Аав мендвтә! — гидж келәд, мөрнәс буухлань, Мандж өвгн көвүггяан таньв. Мандж өвгн көвүнәннь сурсн мендин хярү өгәд, көвүнәсн хярү менд сурв. Хотн-хошан, гер малин менд келснәннь ард:

— Цергт мордх манахна йәамгин хөрн хошадта көвүд орсә хөрнд оч комиссд үзгддж бәәнә. Дурар цергт мордх көвүд бас иртхә гидж зар гарч ирв — болдж көвүнь эцкдән келв.

Сән, йир сән! Тегад чи дурар Улан Цергт мордхар бәнч — болдж өвгн көвүнәсн сурснд, көвүнь ним хярү өгв:

— Хәрнь тер тускар танла харггхар ирвв.

Ганзан татад, зөвәрт тагчг бәәджәггяд, эцкнь көвүндән:

— Аавчн ода диг джиртәв. Ода удл уга зул болхла джирн нег орхв. Ода чигн дөрвн-тави джилд хярүллггнәс гарл уга колхозиннь малд йовдж чадхв. Ганцхн гемнь: нүдм улана. Болв, түүнд ик зовлнь уга, дасмгча уладг юмн ягъна тер...

Эцк көвүн хойр зөв гиггяд, көвүнь эн джил сән дурар Улан Цергт мордх болсна ард, эцкларн мендләд, көвүн мордв.

★

Теньгриг бүркдж орксн көвкр цагъан үүлн зогсл уга нүүггяд бәәнә. Үрглдждән нүүджәсн үүлнә цав-цав газрар зуг зәрм-зәрмдән намрин шаргъ нарн үзгднә. Дорд үзгәсн көдлджәсн намрин салькн, догшин салькнас ниссн улан элсн, савджах ноосн кевтәггяр ики деер бутрна.

Худгад йовх хөн сальк өрәд, өмәрән дурлдж йовхш.

— Салькиг тус өрүлдж туудж хөн йовдмн биш. Ташулад ту, ташулад! Бичә дарца! Аргүл ту, аргүл! — гидж, Мандж өвгн өөрән йовсн Муука көвүнд келв. Хөөг сальк ташулад өндр цагъан серк дахулад гарв. Худг өбрдхлә, ишк голта ямад худгад гүүлдхлә:

— Сöрг Муука, сöрг!— гидж Мандж öвгн келв.

Муука гүүгьад, ямадиг сöргхлэ, худгин деед бийдк царнъд хөн ээргдв.

Не, би худгад однав. Онъгьцд ус кенäv. Чи бичк-бичкär тас-лджа. Онъгьц деер хө дарцахмн биш— гидж келäд, Мандж öвгн, нүдндän гарарн хаац бäräд, худг орв.

Онъгьцд дүүргäд кедж орксн усн чанъгь салькнд дольгалад, онъгьцин амн деерäгьär цальград асхрад бäйнä. Түрүн таслад тävсн яман голтла хөд гүүдж ирäд, онъгьцта уснд орв. Шатин шин хол деер алцагьад зөгсджагьад, занъгь дарджасн хошин тергнä кövүн Мандж öвгнäs нег амнд авх тэмк сурхин кергт, дарджасн занъгьан тävдж оркхла, бадъя салькнд цокгдад цааран-нааран хойр ганъхад бääv. Амнд авх тэмкинъ öгч оркад, Мандж öвгн келв:

— Иим чанъгь сальктад хө худг деер удан бärхм биш. Эрд-эрд гигьад утх.

— Гем уга— гидж нärхн дуугьар хärү öгчкäд, монцхр халхта хавтха хар улан кövүн шурд-шурд гидж шатасн ус утххла, занъгь маз уга тергнä төгä кевтä дуулв.

Экäsн салсн хургьн маальна, хургьнасн салсн экнъ маальна.

Юмна түрүнд гүүдж ирäд, усан уудж орксн ишкс хуучн худгин орм эргäд, тоглад наадцхана. Хара йовдж чаддг уга ямад, хаджудан ус ууджасн хөд мörгхлэ, Мандж öвгн:

— Чаг— гидж яманд хäакрв. Таслад тävсн хөд гүүдж урлдад, онъгьцта уснд орлдад бäацхәнä.

Удл уга хөн усан уугьад гарв.

★

Äмтä Булгин äамгин Хамцан гидг колхоз бүрдснäs нааран джилин тавадар, арвадар бäräд бäясн шавр гермүд хотна голнь болдж гарчана. Тер шавр гермүдин тал дундагьур бäясн, эн джил шин бärгдсн öндр шавр герин үүднд ирäд маштг галзгч гүүтä күн буув.

Эн мандж öвгнä кövүн— Адуч. Мөрнәннь олнь— татуран сулдахд, эмälән сävчкäд, джолагьан эмäлиннь бүүргт торгьдж оркад, Адуч герт орв.

— Аавдан күрäд ирвч?— гидж сурчкад: «Ягълав, белн цä уга билä»— гидж келн, эмгрäд бäясн этцн шар күүкд күн, хатхдж бäясн хувцан хурагьад, босв. Цäагьән чанад авч ирäд, самр-джагьад:

— Аавчн юн гив? Дурар морд гивү?— гидж экнъ кövүнäsн сурв:

— Гив.

— Укснäs үлдсн ганцхн кövүгьән йовдж одхла, арднь яяхм болхв би?— Экин санан үрнд, үрнä санан кöдäд— гидж дотран санн бäädж, кövүндän экнъ цä öгч сууна.

Удл уга орсарсар сарин хөрн болв. Дуудлгьна комиссд үзгдх наснь туссн, хөрн хошадта кövүд йовх болв. Эн джил Улан Церт дурар мордх хөрн негтä Адуч бас дуудлгьна комиссд одхмн.

Äамгин парвлән талас ора шидр Адуч гертän ордж ирв.

— Ээдж, бидн маньгъдур йовджанавдн. Нанд нег хавтха гуйр болгъдж орктн — гидж орнаннь ъмн хувцан хатхджасн экъдн келв. Зѡв халлагъад инэгъад, буру халладж уульсн нудндн догълнь нульмста ээджнь эгзнъсн дуугъар:

— Маньгъдур йовджанта? — гидж сурчкад, хәрүгъинь авл уга:

— Э, чавас. Ор цецгә болсн ганцхн чамагъан йовулчкад, ардчнь ээджчнь ягъдж бәәхв? — гидж келәд, ээджнь халун-булан нульмсан халх деегүрн асхрулад бәәв.

— Я, ээдж ягъджахмт! Дакәд ирн гиджәнәлм бидн — гигъад, яралдсн цагъан шүдмүдән цәәлгъад, көвүн инәв.

— А нам хәрү ирхтв-та! Би чамаг мел маньгъдур гарад йовджана гидж медвшв — гидж келәд, хатхджасн хувцан орнаннь көл тал оркчкад, ээджнь көвүнәннь авч йовх гуйр болгъхар босв.

Салькта өдр. Сельсоветин газә зу гар мөрн тергн зогсдж бәәнә. Эн тергд йовх көвүдин көлгн. Йовх көвүд, тедниг мордулджасн улс шуугад бәәцхәнә, тедн дотр бәәсн эмгдин зәрмснь ханцарн чингтә нүдән арчллад бәәцхәнә. Адучин эк залурчкад «ююгъинь уульхв. Көвүдм бидн сургъуль сурад гарад ирх. Тиим эсй?» — гигъад ярлзад инәгъад бәәнә.

— Не, көвүд сууцхатн! Көндрий — гидж дуудгдсн көвүд дахдж йовджах сельсоветин ахлач Нәдвдә Булгън бийнь тергн деер гарад суудж оркв. Удл уга көлгд көндрәд гархла, Адучин эк тесдж ядад, асхрулад авв. Адучин экиг уульснь медчкәд сельсоветин сегләтр зогсджасн эмгнә хаджугъар гарч йовад:

— Я, Адучин эк бас уульсн болвзат? — гидж сурв.

— Уга. Ууляд ю кехв — гидж келәд, Адучин эк халх деерк нульмсан хувцнаннь ханцна үзүрәр арчв.

Улан Цергт мордх көвүдт болджах комиссий улан герт көлд-жәнә. Герин коридорт дуудгдх сааман күләджәх көвүд зәрмнь сууна, зәрмнь босджацхана. Эдн хооридан зөвәр тиим шуугата-гъар күүнддж бәәцхәнә. Зәрмдән негнь шог ұл келдж оркхла, көвүд күр-күр гигъад инәлдцхәнә. Шууган, татсн тәмкин ценъкр утан хойр хольлдад бәәцхәнә. Тиигдж баәтл комиссий болджасн хорагъас дәәнә хувцта өндр хар күн гарч ирәд, хумха, дундк хойр хургън уга барун гаран агъарт өргдж оркад:

— Көвүд шуугагъан багърултн. Амтә Булгинхн хувцан тәәләд ортн гив. Амтә Булгинхн комиссьд орхар бийән белддж оркцхав. Одак дәәнә хувцта күн хооран, үүдн хоорнд күрч йовад, хәрү эргәд:

— Белн болснтн ортн гив.

Белн болчксн Адуч Мандж хойр одак күүг дахад, комиссий болджасн хорагъурн орад ирхлә, теднә ъмнәс хойр эмч босад, хоюрн нег дуугъар гишнь:

Залус гидг эн! — гидж келәд инәцхәв. Өврәр кесн гинджтә козлтур зүүсн маштг хар улан хальмг эмч Адучд өөрддж ирәд, далинь цокад:

— Ургъц гидг эн залуд бәәнә! — гив.

— Эцкитн нерн кемб?

— Мандж.

— Эврәннтн кемб?

— Адуч.

— Манджин Адучиг бичтн — гидж эмч военкомин өөр суусн дääнä хувцта öндр шар күүнд келв. Адучиг чингүнүрдв, — түүнä дару нургъна öндриг кемджälв, бас түүнä дару көврдгинь кем-джälв. Эмч тер көдлмшän кегъад хуурхла, дääнä хувцта öндр шар күн эмчäs:

— Ургъцнь — гидж сурв.

— Зун далн.

— Чингвүрнь.

— Джирн тавн.

— Көврдгärн кииллгъ авхла.

— Йирн дөрвн.

— Көврдгärн киигъән гаргъхла.

— Диг йирн.

— Көврдгнь номгън цагтан.

— Йирн хойр.

Түүнä дару эмч Адучин нүднä хара шуув. Тедүхнд үзгүд öлгдж оркад, үзджäh, эс үзджähиг, ю үзджähиг сурв. Тер хоорид военком, укомин представитель, сельсоветин ахлач Нädвдä Булгън күүки гурвн хооридан аргъул күүндв.

— Эн хойр көвүдинчи олн загин сүүрнь ямаран? — гидж военком Булгънас сурв.

— Колхозникүд, урднь болхла батрак йовсн улс — гидж Булгън хәрү öгв.

— Комсомол, партъд бääнү эднчи? — гидж укомин представи- тель сурв.

— Хоюрн партин членä кандидатс.

— Колхозд ягъдж көдлдг билä эднчи? — гидж военком дäkäд сурв.

— Хоюрн ударникүд.

Хоюрн багъ сургъультагъинь Булгънас меддж орксн бийнь, укомин представитель:

— Көвүд, сургъальтн ямаран? — гив.

— Му биш, багъ-сагъар үзг меднä бидн — гидж көвүд хәрү öгцхäv. Укомин представитель сургъулин тускиг көвүдäs сурчкад:

— Сән көвүд гив.

Военком бас:

— Сән көвүд гичкäd эмчäs:

— Не, ягъджана-та? — гидж сурв.

— Чилäджәнä бидн, дарунь чилäh бидн — гидж теглг нургъта, этци хар орс эмч военкомд хәрү öгв. Эмчир көдлмшän дуусдж оркад, хойр көвүдиг öмнän зогсачкад, орс эмчнь хальмгтан:

— Булчнъгуднь йир сән гив.

— Булчнъгуднь сән гидж орс нөкдлэгъән хальмг зөвшәрв.

— Кавалерист гидж орс эмч келв.

— Көвүдиг хäläджäсн военком толгъагъан гекв:

— Көвүд кавалерт орджанат. Хувцан öмстн — гив. Байснъгъу седклтä көвүд марзалдад инäдж гарч ирхлä, газа бääсн нөкд көвүд ааргддж авад:

— Не, ягъвта?

— Юн гинä!

— Цергт авву?

— Ямаран цергт тусвта?— гилддж сурцхав.

— Кавалерт, Улан кавалерт гидж Адуч деегүрэр хэрү өгв. Намрин сүл сарин эклц. Улан Цергт мордх көвүдт өгсн нег сара болзг чилэд ирв.

Көвүд маньгьдур мордхми. Эдниг мордхин өмн асхи амтā Буллин сельсовет Улан Цергт мордх көвүд нээрлүүлхэр бāанā. Тер учрар комсомольцнр көвүд-күүкд гермүд эрiэд гарцхав.

— Асхидан хургт ирти, хургин хобн наадн гархми — гидж зāнъг тархав.

Асхи, амтн хотан уучксн цагла хургт орх улс хотна тал дунд бāасн клубд ирдцхав. Шин бāрсн у цагъан клуб дүүрэд, ирсн улсин ā шуугад, эргāн цоксн дольганагъар күрджинiэд бāанā.

— Го-го.

— Ха-ха.

Эн улс иигэд шуугджатл, толгъадан улан алчур татсн Булгън наад гаргъдг газр деер ирв.

— Шуугагъан ахрти! — гидж келв.

— Багъ-сагъар шууган номгърв. Шууган номгърхиг күлi-джiсн Булгън өмнiн бāасн улан цемгн бүркiтi стoлиг хойр гарн тўшчкiд:

— Амтi Булгин партин, комсомолин ячейкин болн сельсоветин олн улсла хамдан кеджiх хургиг секджiнiв. Мана эн хург Улан Цергт мордх көвүдт нерiддж кеджiх хург. Хург толгiалх нег цiбкн кў шиидтн.

— Булгън.

— Цецн.

— Харцхиг орултн.

— Гурви кўнь болх.

— Гурви кўнь болх биш. Улан Цергт мордх көвүдiс нег кў орултн — гидж Булгън келв.

— Адучиг орултн.

— Не, Адуч болджана.

— Ода колхозникүдiс нег кўн. Бас кергтi гидж дiкiд Булгън келв.

— Манджиг орултн.

— Альк Манджиг?

— Зiвтiй! Одак нерн гарсн улс цугъар президиумд ортхай?

— Зiвтi! Ортха! — гидж олн дун гарв.

— Не, хургин президиумд шиидгдсн улс нааран гарч суутн.

Улан Цергин учр утх цiйлгiдж келх Булгънд Цецн iг өгв. Клубин хора күүгiэр дүүрнi. Хааран биш зiсiр кесн сагсхр хiрсх махла болгiна дорас хошагiад нiдн Булгъниг ширтiд хiлiгiэд бāанā.

Батхн ниссн i сонъсгдм дiнъгi тагчг. Булгън ю келхиг олн кiцдж бāанā.

— «Усна экн бул» үлгiр тер мет, Улан Цергин экн олн кiдлмшч, крестьян улс. Болд коммуна большевикiдин партий гардврта орчлнiд iзгiдiд уга Октябрск революций кесн олн пролетар улс, баатр Улар Цергиг кезi бiрдiсиг оолн «тiлкiдiд ирсн

дээсән түдл уга дардг» омгта Улан Церг хату-мөтү цагла, хуурста-бөөстә нуцкн-нүмнн бийнх дээсән диилснә тускиг Булгын тууджлад кель.

Деникин, Врангель иирлмүд, делкән баячудин интервенц, польшин пан иим оln дээсиг мана Улан Церг, магтмдж уга сүр-кәгъәр диилсн мөн.

«Не, дән уурсн цагт мана Улан Церг ю кеджәнә?

— Баячудин ордудин дунд ганц баатр болд дүнъгәдж бәәсн мана Советин Союзиг мана Улан Церг мандж бәәнә.

— Советин Союзд дән керг уга.

Кенә болв чигн орила мана орн эвтә бәәх саната.

— Эн эвин туск политикин үүнәс хооран чигн бәәсн чидләрн бәәсн эв-аргъарн хадгълх бидн. Нег тавгин чинән күүнә газр керго. Болв эврәннх газрас нег сөм чигн эврә газр, кенд болв чигн өгш уга бидн»— гидж мана багш Сталин келсн мөн.

Болв баячуд эврәннх гаха хонъшарарн мана советик «гаруд хадрхар седхлә», мана Улан Церг даамгъа гидг хәрү өгч чадхмн.

Ягъад, юн учр деерәс мана Улан Церг даамгъа гидг хәрү ямаран болв чигн дәәсндән өгч чадх?

Учр бәәнә. Тер учрнх юмб? Тер учрнх мана Улан Цергин элдв баатр зөрг, агъу ик чидл, сегән сән серл, сургъуль-эрдм боли техникәр агслгън. Мана Улан Цергт нисдгнх чигн, мөлкдгнх чигн бәәнә» Булгын баахн зуур тогтнв, хург саак кевтән төвшүнәр сонъса бәәнә. Цаг-цагт зуг хая-хая хәнәсн ә сонъсгднә.

«Улан Цергт эн джил мана хөрн хошадта көвүд мордджана. Мана көвүд хойр джилин эргцд сурх зөвтә сургъулян сурад гарх. Мана Улан Цергәс социалистическ мал-герин халхар көдлдг гавшун көдлмшч улс гарч ирдг мөн. Мана омг, зөрг хойрнх цацу, чидл серл хойрнх әдл, дәәллдхәр ирсн дәәсндән даамгъа хәрү өгдг түлкдәд ирсн дәәсән түдл уга хорадг баатр Улан Цергт зуг көдлмшч, крестьян улс морддг. Киитн зер-зевиг классин хортнд советин йосн бәрүлдж чадш уга. Мана Улан Церг зуг көдлмшч крестьян улсин Улан Церг. Улан Цергт мордджах хөрн хошадта көвүд менд болтха. Улан Цергин үнтә иньг, пролетариатин тунъшүр көтлврч Сталин менд болтха». Булгын докладан чиләгъад суув. Докладин дару цергт мордджах көвүдт менд келх организацас менд келцхәв.

Партячейкин нерн деерәс Цецн менд кель.

— Цергт мордджах мана партин кандидатс, мана колхозин ударникүд йоста гидг красноармеец болцхатн. Сурх зөвтә сургъулян сурад, эврәннх төрски социалистическ газран алык нег дәәснәсн харсх кергиг алдг уга чикәр, дуту уга күңсәр кетн — гидж танд оln колхозникүд даалгъджана гидж Цецн үгдән кель.

Цецнә дару комсомолин ячейкин нерн деерәс Харцх кель. Дәкәд цергт мордджах көвүдт белг өгснә ард, цергт мордджах көвүдин нерн деерәс Адуч, хәрү нег цөөкн үг кель.

— Цергт мордджах бидн сурх зөвтә алык нег сургъулян алдл уга сурх бидн. Төрлцгсн социалистическ газрт төвлсн зер-зевтә дәәсн толгъагъан өндәлгәд ирхлә, орн-нутган харсх кергиг оln тана дөнъ бәәсн деерәс омгтагъар күдәх бидн.

— Болв гем урдаснь келчкәд ирдг уга, үлгүр тер мет, дән чигн урдаснь аашнав гидж келш уга. Тииклә цергт мордджах бидн бийән нег үлү белдх бидн, мана ард үлдсн та чигн бийән белдх йостат, колхоз болвас орн-нутган харсх шивә болх йоста.

Мана колхозникүд дунд занъгъсан алдл уга чавчдг, хасан алдл уга тусхадг улс бәәцхәнә. Зәрмдән— үлгүрнә, мана колхозд сулдхврт гарсн командир чигн бәәнә. Эн хамг улсиг цуглулдж авад бүрдәгәд, осоавиахимин бүрдәциг кү кегәд, көл ишкүләд оркхла, йир сән болхми. Ода болхла манд хаалгъ сөрдг газр чигн уга. Эн дутугъан манахн күдәцхәтн. Цергт мордджах бидн олн тана даалгъсн даалгъвриг күдәх бидн гидж ами үгән өгчәнәв. Адучин үгәр хург көтрв. Хургин дару наадн гарх хоорид шин авч ирсн патефо дуулулв. Дуулджасн патефо эргүләд зогссн өвгд голта улс түүг икәр соньмсдж өврцхәв. Дордж өвгн:— Соньн юмн, дунь альдаснь гарна энүнә?— гидж патефо дуулулджасн көвүнәс сурв.

— Акад юмн! Ай мел күүнлә әдләр дуулдж бәәнәл энти.

— Машин.

— Мана орс ю болв чигн кенә.

— Орс кедг болхй энүг?

— Сургъулинь дассн хөбн кен болв чигн кехгов.

— Хальмгар дуулдж чадхй эн?

— Дуулад чигн бәәх.

Церн өвгн гарарн патефог бәрәд хәләчкәд:

— Кезәнә эс үзсән ода үзджәнә бидн— гив.

— Әмд йовхла ацата темә чигн үзхч—.

— Хаана цагт зу күрсн бийчньүкрим сүүләс даву юм үзш уга биләч.

— Хаана цаг хамхрла. Хәрү уга ода терүнд.

— Наадн эклн гиджәнә, патефогъан зогсатн.

Патефон дуугъан уурсна дару, наадн экләд бәәв. Колхозин наадна кружок «Негдч мөртә Церг» гидг наад үзүлв... Манъгъ-дурнә нарн модн толгәд бәәтл, олн улс хурад, хур татлдад, дуулладад цергт мордх көвүдиг машинд суулгъв. Улан туг кииссн автомобиль көвүдән суулгәдж авад, хасн сумнас хурдар гүүлгәд гарв.

★

«Энъкр сандг аав болн эәдж, сәәхн менд бәәдг биз та! Энд йовсн му көвүнтн би чигн тер мет сәәхн менд, шар-бор уга ханядн тома уга бәәнә би. Не, би танд хаалгәдан ягәдж йовсан бичсв»,— гидж эклсн бичг Мандж өвгнд ирсиг, өвгнә эмгн Булгънар умшулв. Дөрвлджн бәәр цаасн деер хүрсхин бүдүн отхинәр тогышлулад, орс үзгәр бичсн бичгт цааранднь иигдж бичәтә бәәдж:— «Гертәсн гарч йовад, манъгъдуртн кермд суув бидн. Нөкәдүртн асхлад Әәдрхнд ордж ирв бидн. Иджл мөрн голин хойр амиг унад, зел татад шачасн электрошам асхлад гол деерәс хәләхлә, маш сәәхн ке болдж медгдв. Әәдрхнд хойр хонад гарв бидн. Маниг вокзалд музых татад күргв. Долан хонгт йовад, газртан күрв бидн. Ирсн өдрм бидн цеврләд, манд йоста красноармейск хувц-хонр өгв, Нег

сар хонга карантинд ода деерән бәәнә бидн. Болв мөрдим бидн
өгч оркв. Нанд бичкн харгч гүн тусв. Мөрм бидн амнләм бидн
әдл. Не, ода оли ю бичхв. Иигәд бичгән төгсәджд бәәнәв. Хотна
улст цугъараднь менд келтн. Тана көвүн Адуч. «Мини хайг N-ск
балгъси, поштин 10-гч яршг»

Сурвәрмүд болч даалгъвр.

1. Манджд «Хайсч Мандж» гидж юнъгад нер өгсөмб?
2. Адуч ээк талан юн кегәр ирсөмб?
3. Адуч эрүл-дорул чанъгъ чииргинь ягъджд медхөмб?
4. Булгън докладтан ю кель?
5. Адуч ю кель?
6. Адуч эк-эцк хойртан ю бичджд?
7. Эн рассказ дотрас Сталинә келси үг олджд автн.
8. Рассказас үлгүрмүд олджд автн.

ДААЧНРИН ДУН.

Манурсн көк теегиг
Мандлси нарн халулна,
Мөнъгн иштә ўлд
Мана гарт гилвкнә.

Эәджд болси теөгтм
Эрвнъгн үнр канъкнна.
Өнъгтә улан туг
Өмн делсәд дахулна.

Ишкмнич, ишкмнич зеердм,
Инчхәггәд иньгләрн мендлич,
Ирх, болх дәәнд
Иньг чамтагъан орхв.

Аавнр күүкдән санад,
Алнътрад бичә бәәтн,
Аврлт уга дәәснә
Арагъинь зааггджд чадхвдн.

Дәәнә сургъулян дасад,
Дәәснәс әәш уга болад,

Орн-нутгиннь төрән
Ормднь улм батрулхвдн.

Газадин орна баячуд
Гаран белдәд йовна,
Гаран өргәд ирв чигн
Газртан өөрджд угавдн.

Шәргәд ирсн дәәсиг
Шар иштә ўлдәр,
Хурц сумта буугъар
Хәрү көөджд чадхвдн.

Коммуна партий, гардич,
Күлг минь медич,
Көндрәд ирсн дәәсиг
Көл доран дарий!

Довтлад орксн цагт
Дәрвкәд тоосн бүргнә.
Дүмбр мана орн
Дәәсән дара, дарх!

САЛИНКС.

Сал эргндк теегәр
Салькн өрвкджд көндрлә.
Сән залус зөргәр
Советән харсджд мөрдла.

Хортиг ээрәд, бүсләд
Хәрү цөкджд чавчлдла.

Буденнә цергин довтлгънас
Буднъгътрад тоосн гарла.

Сталинä дуудсн дуудлгъар
Салин голинки мордцхала.
Хоогч гүүгъән Ааку
Холин хаалгъднь тохла.

Сала, сартгар, уулсар
Салин голинки довтлдла

Цагъан нойн давтгддж
Цергән геедж зулла.

Салин тег сулдв.
Салин усн цеврдв.
Сул Салин теегиг
Сталинä нари сарулдхв.

БОЛД ЗҮРКН.

Экин геснәс гарн,
Энъкр эеджәсн хагъцад,
Ончн хургън мет
Олн бийәр үлдәд,

Загъсна кәдлмшт бәәдг
Заясн эцкиннь өөр,
Загъсна кәдлмшлә таньлдад,
Зовлнъгин икинъ үздж,

Арв әрә гарн,
Аргъ-гидгиг медәд угад,
Аавасн хагъцдж ганцхардад,
Арлтан бичрәд үлдв.

Төгәлнъдән бичәр үлдсн
Таньл үзл уга
Туссн эздән заргдад,
Ташмг, маляд өсв.

Бүлән нүдәр хәләдг
Джөбли зүрки уга,
Бички наснасн авн
Джиргълин муугъин үздж,

«Хәәмнь» — гидж келдг
Хотнд күн уга,
Хамг әмтнә харалд
Хату болд зүрктә,

Харвад хәләсән үздг,
Хурц хойр нүдтә,
Чидл чимгнь күңс
Чидмгәә залу болв.

★

Арвн доладгч джил...
Арвуч-кәдлмшч улс
Аргъ хамган цуглулад,
Арслнъ мет өсрәд,—

Хамг шүүсән шимджәсн
Ховдг олн баячудла
Хаана унъгинь таслчкад,
Хамн цокад ноолдв.

Тешкгр гестә баячуд
Темтрәд одсн бийнь
Туулн, мус мет
Тулдж ишкәд ноолдв.

Угатыр сөргн цокхла,
Үрглдждән дун гарчах
Орс орна нутг
Огътръгъун дуугъар
күрджнънв.

Хальмг улан полкин
Харти Кануковин кәтлврт
Хальмг Базра Арлтан
Хагшулн пулемет хадгиг,

Дарунь удлхн уга,
Дәәнә галд сурад,
Дәәнъ кәлд дасгсн
Дуувр залу болв.

Эн ик галвд
Эврә хөвән хәәдж,
Эджго теегин
Эмиг мана хальмгуд,—

Харчудин йос дахдж,
Хамдан цусан асхлцад,
Хамг ховдг нойдудла
Хальмг полк ноолдв.

Чичкисн товин дуунд,
Чичрдж бәәх агъарт,
Чидмгәә залу бәәдлән
Чиддж сәәнәр медүлв.

«Эй, Арлтан!—
Ордж йовна эднчи.—
Тачанкан эргүл!» — гидж
хяакрлдэд,

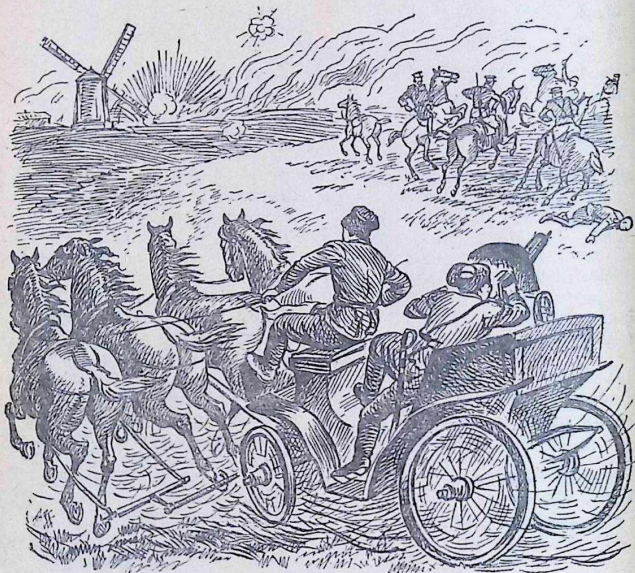
Хальмг полкин хальмгуд
Хурад үүмэд орв...

Збрэд ирсн дääснүр
Зөвддж пулеметан хялэлгяад,
Эвнэд ирсн хортиг
Элкәрнь хәрү цокв.

Аратин ард орсн
Аризл бор мет,
Аргъ иктә Арлтан
Арднь ордж көөв,

Бачмдулад көөгдсн хортна
Буугын альвн сумн
Бат зүрктә Арлтана
Барун гарарнь тусв.

«Я, ях, ях.
Гарим... авад... оркв...

Гермүдт күргдж күцэд,
Гесити ирдж хайхв.»

Иигдж келн хяакрэд,
Орәсн гаран өргэд,
Иньг пулеметиннь деегүр
Өндэгяад хяакрэд йовв.

Халдж одсн залус
Хортна цергиг көөгяад,
Хара-харагъарнь хамад,
Хопер¹ деер цокв,

Ганцхн эн биш
Гучн дөчн дääнд

¹ Хопер — гол,

Гаран шавтулхин ъмн
Гудждрдж ордж йовла...

Арлтана гардлгънд йовсн
Арвн хойр пулемет
Аарглад авсн хортнас
Аргъинь олдж хагъцулдж.

Тенъгин у теегър
Терск орулдж кѳѳгъад,
Тавн уулд къргъад,
Тарагддж хортн хайгдв.

Кесг ним зѳргтă
Кѳдлмшч улс йовад,
Красн Армин чидлнь
Куч деерддж гарад,

Курдăдж босад ноолдсн
Капиталин аальнь чилăд,
Кѳк, Хар тенъгсър
Кѳѳгдăд гарч зулв.

Сурврмуд болн даалгъвр.

1. Арлтан багъдан ямаран кевър бсдж?
2. Хальмг полкин зерглăнд советск йос харслгънд ягъдж орлив?
3. Эн стихин ахр утхинь амн угър келтн.

ЗАНЪГЧ ДАНЗН.

I.

Нарн сăяхн улагъад, шинъкăхăн девшдж гарч йовна. Селăнă ъмн бийър гарсн нърхн голин хойр амндк кѳк хулсн ганъхлдад, ѳрă шуукрсн ѳ гарад бăйнă. Голин усн мелмлзăд ѳрă уульгъа гарад, нам-шим болад, урсад бăйнă. Хая-хая туульсн загъсдин арднь, уснас тѳгрг-тѳгрг уульгъас гарад гүүлддж йовад, аргъу-лдад билрăд одна.

Энд-тенд, ўкр-тугъл мѳѳрлдăд, така-шовуд хăйкрлдăд одсн ѳ агъарт хагъ ташад, ташр давтад йовад одна.

Голин кѳвăд хулснд ѳл-манъхн кѳк-хот шовуднь сăяхн дуу-гъарн донъгъдлдад бăйнă.

Голин ар амнд, селăнă ъмн захд онцдан бăйсн, нърхн ут модн герин ъмн бийднь бăйсн секăтă терз туст кесг улс цуглрдж орксн шуугад бăацхăнă. Цугтаннь чирăс алиътрсн, яяхан меддж чадцхасн бăадлтă.

— Ягъдж? Юн болдж? гисн сурвр негнăснь негнърнь дамджд, йовад йовна.

— Бичкă ўумăд бăацхăтн!— гидж орс хувцта ѳндр хар кѳвун ўумдж-шуугдж бăацхăх улст келдж оркад, ѳмтнă захд йовсн нег комсомольск хувцта кѳвуг дуудж авад келв:

— Ўкс гүүгъад ах мѳшкăчиг дахулад авад ир.

— Мѳшкăчтн ним удан ягъсмб?— гидж келчкăд, кѳвун гер эргăд гүүгъад йовад одв.

Ѓмтн улм икдăд, ѳмтнă ўумлдăн улм давад, негнь-негнăсн тўрўлдж — ягъад, юн болсинь сăятр меддж авхар уралан зўткдăд бăацхăнă.

«Занъгч Данзниг алдж оркдж» — гисн дѳрвн уг, бўкл N-ск ставкин улст цăкллгън мет кърв. Ягъад, кен алснь кўунд темдг уга. Иим занъг сонссн Данзниг таньдг кун болгъна хоолднь хот

орл уга, дотр бийинь бутхачулад алгдсн газраднь гарад гуулддә бәәцхәнә. Аятнә үүмән йир ик.

Данзн гисн нерн ставкин әмтнә зүркн. Данзниг әмтн багъднь өкәрлдг, хол тсолвртаднь үгинь сонъсцхадг, шунмгъаднь, юн чигн олд туста көдлмшт дуртаднь әдлдәд гилтә көдлцхәдг билә. Данзн — ю кесинь дахад кедг, ю келнә — келсин дахад сонъсдг билә. Уг сүүлднь тер тоотиннь күцлтнь сән, олд ик туста болхлань, әмтнә ханлт улм өсәд, Данзна чинр өргдәд йовдг билә. Данзн N-ск нутгин олт угатынрин «муучудин» нүдн-амнь болад бәәдг билә.

Көдлмш ямаран күүнд билә гидж әл уга, дашката билә гидж тотхл уга, әмтнәннь дөнъгәр болв чигн күцәггәд, йоста комсомолец зәнъгч чирәггән үзүләд, олна нүүрт күндтә йовдг күн Данзн билә.

Генткн... ним ик йовдл болад одв.

II.

— Үүрмүд, дегд икәр бичкә үүмәд бәәцхәтн! Чонмудин мөр билрх уга — гидж шинъкәхән ирдж йовсн, нөөрмү чирәтә, далдгәр өргн чееджтә ах мөшкәч келәд, өмнәсн тосдж харгъсн өндр хар улан көвүн, нутгин коммуна ницәнә багъчудин комитетин сегләтр хойрин цәәлгъвр сонъсад герүр орв. Үүднә хорад орчкад, доргшан хәләсн секәтә үүдәр орад, газрт тусдж бәәсн нарна толг ишкәд, үүдн туст ирәд, зөвәрт хәләггәд зогсдж бәәггәд:

— Үүднә газа йир темдг уга. Үүдн дотрасн оньста. Сүк авад иртн — гидж келәд зогсв.

Бәртн сүк — гидж нег бичкн күүкн келәд, сүк өгсинь ах мөшкәч авад, үүдн эрс хойрин заагур орулад, заагрулад торгъл уга зааглад бийнь түрүләд орад одв.

Сәәнәр болгъагъад хәләтн — гидж дахлдн ордж йовсн өндр хар улан көвүн, сегләтр хойрт келәд, гер дотркиг нүдәрн кемдәлдж бәәхинәггәр хәләв.

Мацг, бичдж ав. Ордг, кәнджл, дернь цугъар үүмлдәтә. Дернь... дерәрнь бүгәдж энч гидж келәд, мөшкәч терзин өөр одад хәләддж бәәггәд, терз деер хадаста госна давхргин мөр бәәнә — гив.

Нань йир юмн медгдхш. Темдг угагъар йир ик эвтә улс алдж гидж келәд, мөшкәч үүдн тал гарв.

Тер хоорнд бич юмсан бичәд хуурсн Мацг, (өндр хар көвүн) үкс өндлзәд, газрт кевтсн улан хустг шүүрч авад:

— Эн нег улан хустг бәәдж... Хустг шатадж кевтә. Данзн минь өцкәдүр цагъан хустгта билә — гидж келхләннь, үүднд күрч йовсн мөшкәч чочн хәрү эргкәд, эс сонъсн болад гарад одв.

— Сонджлта юмн... — гидж келәд, Мацг хустгиг цаасндан бичкәд, цааснд орагъад хорлдж оркад, мөшкәчин ардас гарв.

— Бийинь ягъсн болхв гидж Мацгин ардас дахлдн гарч йовсн сегләтр келв.

— Ягъсинь кен медхв — гидж Мацг хәрү өгв.

Гурвултн газа гарад, терз тустнь ирәд мөр-сөринь хәләсн, юмн төрүц медгдсн уга.

— Юн боль? Ягъдж алдж? — гисн эктā сурврмуд уумсн äмтнā амнас тасрхш. Äмтн цугъар гундлта толгъасан гудилгъчкād зогсад бāäцхāнā. Кесг-кесгиннь сормсгнь мōнъгн усн болсн нульмсн унджад бāäнā. О! Эднā чирāсиг хālāгъит! Медātнрнь ўрнь алгдсн, багъчуднь ах-дуўрнь алгдснд орхнь кўчрār зовдж-гундд бāäцхāна.

III.

Мōр улинь олх зōвтā. Мацг ах мōшкāч Харин Мандж хойр голин кōвā эргād хоосн ирдж йовцхатльн, ода чигн тарад уга äтмн заагас нег залу гарч ирād:

— Сōбнāгъā ўзсн юман келдж ōгсв би — гидж келхлāнь, ах мōшкāч кўмсгāн буулгъад, уурлсн дўр гаргъчкн, дахлдулн инāгъād.

— Ўзсн юмн бāäхлā кел — гидж келād, сўвāгъāн тулад зогсв.

— Сōбнā äмтн тавлад нег нōр авхин алднд, Данзн ōбрāн нег хойр кўўтā герārн ордж одла. Кен кенлā йовсинь худл келдж биш йир медсн угав. Тиикднь би гарч ирād, гертāн кевтдж бāäлāв. Удсн уга юмн таш-туш гигъād терзин халхнь шард гигъād хаа-гъулан цокчкād, āнь тасрдж одла. Данзиг асхнд кōвўд-кўўкдтā ирād шуугад бāäдгтнь нам кергтāн чигн авсн угав. Орўнā босад ўўдинь тат, цок мел ā уга. Терзārнь ирād хālāхнь, Данзн гертāн уга бāäдж — гидж келād, залу тōгсгв.

Харин Мандж хārв. Мацг äмтиг хārхинь эрād эвлдж-эвлдж хārўлдж оркад, бийнь бас гер талан хārхār гарад йовв.

— Мацг зогсджалч — гисн ā сонъсн Мацг хārў эргād зогсв. Мацгиг нег маштг шар залу кўцād ирв.

«Юмб?»

— Сōбнā äмтн унтад хуурсна хōбн, би голд ōмāд, ōмдж оркад бурм деер гарад суулав. Генткн ар бийāсм кўўнā баран гарч ирād, хоогъшт нег ик хар юм чирād орулдж оркад, хāävāн татад, ōмн амндк хулс кōвāлād доргшан хālāгъād йовдж йовад: — Чолугъинь хай Хōрн — бūdўн сōблнъкāvр дун келлгнлā, хойр кўнд юмн вснд нолд гигъād увв. Тиигн, хойр кўн хārў гарч ирād, хоогъшан джахрлад хайдж оркад, ик уульнцар деешлād йовдж одцхав — гидж Мацгиг кўцдж ирсн маштг шар залу кōл-сāн арчн келв.

— Хōрн... Хōрн... Манахидчн ганцхн Хōрн эс бāäнў... Аальта юмн! Ахлачас нань Хōрн гидг нертā юмн угалм — гигъād, Мацг бўргād зогсад бāäv.

— Хārнь мана ахлачас талдан Хōрн гидг нертā кўн эн эргмд угалм — гидж маштг шар залу давтдж ōгв.

— Чи неринь алдж сонъссн болвзач? — гидж Мацг сурснд, маштг залу ōблсн дўртāгъār келв:

— Нанд чикн угай! Эврāннь чикār сонъслав!

— Аальта юмн. Хālāн бāäдж медхгов — гидж Мацг келв.

— Хālāгъād бāäгъād бāäхм биш. эрт негинь олх кергтā. Яяхинь чи бийчнь меджл бāäхговч. Бийчн багъ-бичкн болв чигн, сўвтā-селвгтā кōвўнч. Дāкād болхла комсомольцч. Тегād чигн чамаг иткād, чамд ирдж ўнъгиг келдж йовсм эн. Хārнь чидл-

чимгән әрвлл уга эрт алсн улсинь олдж үзич — гидж маштг залу келв.

- Юн гихв...— гидж Мацг хәрү өгәд, саналдад, герәдән орв.
- Хәәрн көвүн!..— гидж келәд, маштг шар залу эргәд гарв.
- Хәәрн көвүн!.. Хәәрн Данэн!..

IV.

Мацг мөшкәч Манджинд орад ирв.

Мандж орн деерән нег ик дегтр умшсн дотрк киилгтәгән кевтдж.

— Не юн болдж йовна?— гидж ордж ирсн Мацгас Мандж сурн, дөбглсн инәдәр мусхлзсиг Мацг үзсн уга.

— Зургъаниг эс таньнта. Зургъан өцклдүр иим юм келв — гидж әкләд Мацг әкнәс ави сүл күртлән өцклдүрк маштг шар залугъин келсн тоотиг тууджлад келв. Туунәс наагъур иим юмн болв. Зургъана келәр хар авад, одак Данзнагъас авсн хустган авад ахлач — Хөрнә тал одвв. Мини хүвәр гергнь ганцхарн бәәдж.

Тәмк гаргъдж авад, хустг сурсид гергнь босад, нег баг хустгас нег хустг гаргъад өгв. Цань нәәмн хустг үлдв. Негинь би авв... Эн. Йисн. Наадк негнь ягъсмб. Дәкәд болхла хусдгнь мана олдж авснла әдл. Тинм хустг ода ховрлм... Эн хойр мөрт орчксн бәәнәв — гидж Мацг келв.

— Не болтха. Бүкл нутгин ахлач тинм юм гаргъад бәәх билә. Иим чигн юмиг ухалад кех кергтә. Зургъанас би эврән сурлтг авнав — гидж Мандж келәд, чирәгъән дегтрәр халхлад умшсн болад кевтв. Манджин урлнь чичрәд, күмсгнь татгдад бәәв.

— Тингтн. Болв ахлачд хар тусад бәәнә. Мөшкәд хәләсн сән болх — гидж Мацг келв.

— Хәлән бәәдж медий. Алсн улс альдаран одх билә. Олдх — идж Манджин келсиг сонъсад, Мацг алнъгтрсн гарад одв.

Мандж үкс бон, терз тусагъарн гарч йовсн Мацгиг хәләдж оркад, гер дотрагъарн йовдж бәәгъад:

— Кишго нохаг хәләгъит. Мөрт ордж йовхнь... Йир эн комсомольцнр... — гидж бийдән келчкәд, уумсн бәәдлтәгъәр дәкн йовднъндж бәәгъад, герин тал дунд зогсдж оркад: «Зургъаниг бәрх кергтә» — гидж санад, адгъсн-шидгсәр чичрсн гарарн хувцан өмсдж авад, гарад йовад одв.

Удл уга селәнә деед захд бәәсн Зургъанагъур Мандж шус гигъад орад одв. Зургъан орн деерән унтдж кевтдж. Орнанны өмн гергнь көркхн хар улан бер, нилх күүкндән көк өгәд суудж, Манджиг орад ирлгънлә босад одв.

— Сөбд унтдг уга болва энтн. Ягъад унтсмб — гидж сурчкад, уралан гарад, Зургъаниг эзмәснь татад серүлчкәд:

— Наадкситн бәрдж оркв бидн. Танахн менд бәнт. Тер сө хойр кү үзх биш Данзениг бийчнь алсн бәәджлмч. Би чамаг бәрдж бәәнәв — гидж Мандж келсиг сонссн нөбөрмү Зургъан бийән иткл уга, нүдән хугъ татад, үг келдж чадл уга тольтград бәәв.

— Мандж! Мандж! Хар гөр... Би... Би алсн угав... Би бишв... — гигъад Зургъан нам ю келдж бәәхән медл уга бүргәд бәәв.

— Бичкә ду гарад бә! Бос! Чамла наадад суудг цол уга нанд—гисн Манджин дуунла Зургъан босад, нүдндән догълнъ нульмста, хувцан өмсдж авад:

— Мацгла харгънав. Келх ұгтәв—гив.

— Юн Мацг! Йов! Гар нааран—гидж келәд, Мандж Зургъаниг туудж авад гарв.

Гергнъ гартан нилх күүкдтә, хоосн гериннъ дөрвн эрс хәрүләд, зовлнъган нульмсарн угъагъад ұлдв.

Арұн цевр Зургъан хар гөрт унад, казамдин өлвр болчкад, харнъгъу өрәд гашудад суув...

V.

Ах мөшкәчинәс гарсн Мацг, гундн өөлсн чирәтә УРО-н начальник тал күрәд ирв.

— Тунъ сән цагла ирвшч—гидж начальник байрлсн харгъв.

— Данзна нег төрл эмгнәд кесг зүсн цаасн бәәсинъ авв. Данзна ұнтә кергтә цаасднъ энд бәәдж. Хәләгъич эн дегтрт өдр болгън ұсн сонъссн тоотан бичәд йовдг бәәдж. Ончта-ончтагъинъ авад умший—гидж келәд, начальник авад умшв.

— Аальта юмн, эднә тускар илгәсн темдг уга. Энднъ нег ааль бәәх кергтә—...

Дәкәд цааранднъ нигдж йовна:

«Одахн гарсн газетд күүгъяр илгәсн теднә туск темдгим дамбрлгъ кегъад тәвдж. Йир сәәнәр бичгддж. Эдн нанд харта улс болад бәәнә. Яяхинъ ягъдж медхв, саг бәәх кергтә. (Мартш уган кергт: газет №73 (389).»

— Ода эн хойр бичгдәд зөвәр удан болдж. Нань эн бичәтә хамгтнъ кергтә юмн медгдхш. Эн бичгтән «эдн» гигъәд йовснъ кен болх гидж меднәч Мацг?—гидж начальник сурв.

— Газетин тер нөбмринъ олдж авхла болад бәәхгов. Газетмүд парвләнд бәәдг болх, оч хәләй—гидж Мацг келв. Хоюрн гарад парвләндән ирәд, газетән хәәгъад, одак нөбмрән олад авв. Газетән эргүлдж авад хәлән, ик харар барлгдсн толгъата дамбрлгъ умшчкад, хоюрн хоорндан хәләлдәд бәәгъад бәәв.

«Нутгин керг уул күцәгч комитетиннъ ахлач эрки байна көвүн, ода дала малта, ах мөшкәчнъ хуучн атаман, бәргдсн коммунист-рән хәәрлл уга алдж йовсн күн, конторин ахлачнъ орс гелнъгин көвүн—гидж нег күцс умшл уга зогсад:

— Ёүрән ясад авч орксн керәс чигнл эднчн—гидж начальник келв.

— Би ахлачинъ гар болвза гидж харла биләв. Тегәд тан тал зөвчлхәр ирдж йовлав. Дамбрлгън барлгдад хойр сар давдж, мартулдж бәәгъад унтулдж. Тиим ухан, эн төрт дасмгъа күүнәс нань кенд орх билә... Эргдж-эргдж, эдничн гурвлагъинъ бәрхмн—гидж келәд, Мацг газетинъ авад хавтхлдж оркв.

— Түрүләд ахлач Хөрниг бәрдж оркхмн. Тиикхлә медгдх—гидж начальник келәд, байрлад, альхан ташад бәәв...

VI.

Генткн нег асхн йовдж йовхнь Мацг маазгълзсн ик байрта харгъв.

— Йир накута юмн болв. Бүкл тавн хонгт ам анъгъадж үг келдж өгл уга бääсн ахлач, эндр асхн сääхн меклгдв.

Асхн Хөрниг хорадан дуудулдж авад, дäkн иткх иткш уга юмсуд келä бääтлм, гурниггäд суусн Хөрн генткн сурв:

— Эн тоот юмсичн чамд кен келäд бääнä. Келич.

— Экн авгт хоогъш деерäс дамджлад уснд хайситн Зургъан үздж. Наадксинь Мандж бийнь саахна келдж өгв. Мöшкäчтн бас бärätä бääнä—гидж мел таш худлар келв би.

— Эн тоотиг Мандж бийнь келв—гидж Хөрн алнътрсн öнътгäгъяр сурв.

— Э, Мандж бийнь келдж өгв. Ода танд нууггäд тус уга. Манд цуггъар темдгтä. Хәрннь энтн сүүлин сурлгъан келх юмн бääхлä цугтнь келтн. Нуудж йир тус уга—гиггä бääтлм генткн:

— Намаг күүнд ам анъгъадж үг келдг болвзач гидж бääлү?.. Минь урдж асхн ирхдән күүнд үг келш уга болдж гаргълү?.. Öндртнь... гиггäд, гүүнär саналдчкад: Тиим билä, бидн алла бидн—гидж келв.

Эн тоотинь сонгсад бичдж авчкад, УРО-н начальникдән гүүдж ирäd, ах мöшкäч Харин Мандж, поштин канторин ахлач хойринь бärдж авад, суулггдж оркад, гарч йовсм эн—гидж Мацг келäд, тууджан кöтрäv.

VII.

Туунä хöбн зöвär удан болад, олна итклтä үр алсн улсин зарггäд цугтнь сääнär меддж авв бидн.

...Öмн бийднь улан балмар бүркätä ик ширән цаад бийд, цöбкн улсмуд сууцхана. Ардтн, хаджудтн дотран гилтä кииггән авад, шилтн сонгсдж сууцхах улс то уга.

Äмтин öмн захд суусн гурвн күүнä дундкнь босад, көвэггярнь усн гүүсн болсн öнэг уга шар нүдärн шулу-шулуггъар чирмäd, барун гаран аггарт юм зурснаггъар дайлн, мусхлэн инэггäд келв.

— Үүнд цуглрсн улс. Сääнär сонгсцхатн, эрдж бääнäv. Тана олна гарар бичгдсн кесг эрлгситн бидн үздж бääнä бидн. Эрсмүд дүүргдж бичäd, Данзан алсн улсар öшägгыннь нехк тана зöв.

«Кецин усн гууггъан темцдг, кесн үүл эзән темцдг» зöвтä биши. Үлгүр түүнäs иштä, минь эн шулул негән келхим эрдж суух нүдндтн гөрдäд бääдж чадх бийм, экиннь öлгäггäс гарад тавн нас-наслтлан аратлад йовсм болх, минн гем, кезäd болв чигн хәрү толггäдм тусх зöвтä гиггäд үнн цаггъан седклärн эврәннь гарггсн гемән медäd, цугтнь тууджлад келхär «бääнäv».

Äмтн шухрджннлдад одцхав.

«Эн йовдлин түрүн утцнь тасрха газетд барлгдсн дамбрлггънас гарч ирдж йовх мөн. Болв мөрдллггнднь урдкан тосар биллäd, хöбдкән алтар хаалгъ тäväd орла бидн. Бидн гисн ахлач—Хөрн, ах мöшкäч би хойр болдж бääхгов. Туунäs урд Данзна газетд илгäггäд бääсн темдгүд цуггъар мана гарт билä. Тиигäд зöвär бääснä

хөөн дамбрлггын мартгдэд ирхлэ, эн йовдл гаргъла бидн... Мана мөрр чик ишкдж йовсн Зургъан онъгър суугъад авснь тер.

Нанд болв чигн, эн хойр болв чигн юм нуугъад йир олз уга.

Ягъцханат, дуртн. Мана гем—гидж келэд, ах мōшкәч хәрү ормдан одад суув.

Амтнә уумлдән өсәд, шууган икдәд бәäv.. Олн дундас нег теглг нургъта хар залу босад, цагъан цаас авад умшв.

— Мана, олн угатьнрин нүдн болн кōтлврч, халундм бидн халх болсн, киитндм бидн хаац болсн зәнъгч Данзним бидн алсн, дәәнд нōкд болш уга, давсид тенъ болш уга эн хойриг мана нүдндм бидн үзүлдж бәävгәд хадж алхиг N-ск нутгин күч-кōлсәрн бәädг улс эрдж бәәнә бидн».

— Бидн эрдж бәәнә бидн—гидж гер огътргъун дун мет күрджиһнәд одв...

Сурврмуд болн даалгъвр.

1. Эн рассказд орлцджах Мацг, Зургъан, Хөрн, Мандж гидг юн улсв?
2. Рассказд «Зәнъгч Данзи» гидж юнъгад нер өгсмб?
3. Хори Мандж хойриг дасмгъа мектә улсинь ягъдж медхмб?
4. Данзниг Хори Мандж хойр алснь ягъдж медгдв?
5. Данзниг олн амтнд ик күүндтә бәәсинь ююгъар меддж болх?
6. Эн рассказини әнъг болгънднь толгъа өгтн.

ХУУЧНА ТУСКАР

ДОМНЛГЪН.

I.

Зунь халун салькн зүн өмн бийэсн улагъад, таругъар буусн хотна гермүдин деевр — туургъ делскэд, көндэгъад баяна.

Хотна зүн ар захднь нег талан далджисн хагърха хар гер баяна Деевр, туургъинь шинджлхлә, то уга оln хагърхата, ядхдан долан джилдән селвэд уга өнэгтә.

Герин газа баясн зеләрнь шинджлхлә, хойр — негн үкр саадт күүнә герин өнэг гарна. Эн гер йоста угатя күүнә геринь умшачнр алдг уга медснт. Тиим гер нүүгъад йовсн нутгин альднь болв чигн харгына...

Умшачнр таниг удан бәрл уга эн герин эзнлә таньлдулий. Иим шүрүн салькнд иим хагърха гертә улс ягъдж баядв гилч гигъад орхларн, иим юм үзхт.

Герин зүн — деед бийд маштг орндг. Орн деер зервкар тиигад хәләхлә, хойр, гурви девскр, хойр — негн ширдг, хагърха буурха кевсин өнөгтә юмар бүтәлгәтә.

Деерән хойр авдрта баахн тиим баран йирдән баядг ормдан баяна.

Киртә киилг, шалврин өнөгтә юмн орна көл тус, термин нүкнд хавчулгыата баяна. Герин барун бийд, газрт модн дөш, сүк кевтнә, нань иим-тиим юмн медгдхш.

Орн деер ноосинь дорагшан хәләлгәд девсчкскн хуучн девл деер — арвад эргн наста, атхр хар үстә көвүн яхлад-яялад кевтнә.

Көвүнә барун халхнь киртә шар алчурар боолгыата.

Герин эзн Дордж, орн деер доскддж суугъад, тер көвү таалад баяна. Дорджин хойр хар нүднь көвүнә нүднәс гархш. Чилш уга ик зовлнь Дорджин чирәд лавтрхагъар бичәтә баяна.

Дорджин эмгн Джиргъл гулмтин-зүн бийд суугъад, иргин хагърха-буурхагъар орджах сальк бийәрн халхлад, ус буслгьджана. Джиргълин нүдн усвакд, уульхд өбрдн алдад баяна, хаяхаяднь «Лам хаярлти» гигъад сууна.

Негнь ус буслгъад, негнь көвү саатулад бääхлэ эн көвүн лавта эн хойрин гаргъсн ўрн гидж сандж эс бaнт, умшачнр. Очр, — Дордж Джиргъл хойрин көвүн. Очрин барун халхд мөнъгнэ чигэ ик шарх гарч. Эн шархин зовлнъ дегд ик болад көвүн яхлад, ууляд бääдгнь тер.

Эн эмгн өвгн хойр Очрас нань долан ўртэ билэ. Гурви джиллин дунд тер долан ўрнь ўкэд хуурв. Нег көвүнь өсэд хөр кўрч йовад, хадмуд хääчксн цагт, ямаран шалтгнь медгдл уга, ўкдж одв.

Тимм ик му ўсн Дордж Джиргъл хойр наснанны сўулд ирдж йовхдан боли дäckдж ўрн-садн учрш уга медэд, лам, бурхидан зальврад суудгнь эн.

Джиргъл усан буслгъад, тўундән бичкн чигәнэ тос самрад, өвгтэгъән хоюрн эвлэд Очртан өгнэ.

— Очр, кукн минь, эн ус уучкчн агчмд дарунь эдгхч.—

Халун дегд икдэд, хойр халхнь минчигъад бääсн Очр зовад, тунъшад, өгсн усинь уудж өгл уга, ээдж аав хойран генўлнэ. Очр гент-гент бääджэгъад хääкрнэ:

— Аав! Ээдж! Дотр бийм гал асад бääнэ, шулм ордж очкевтэ. Мел дотр бийм шуулад авч одн гигъад бääнэ. Аав, эн шулмиг көл Джиргъл толгъа тустнь гарад эвлўнэр хойр гарарн толгъагинь бәрэд көндәхш. Шар нарнас доталдг көвүнанны зовлнъд бääдж ядад, Дордж Джиргълд келнэ:

— Эн көвүнэ шалтг зөвәр джанъгърта кевтэ. Бидн нигэ бääдж көвүнәсн хөөгъвзәвдн. Би ода шуд хурл орнав. Багшар домнулдж эмнлгъ кехмн. Газагъан бääсн хойр ўкрән чигн өгэд унугән ўлдәдж авхмн. Эн уга болхла, чи ман хойрт ямаран джиргъл ўзгдхв!

— Öвгн, тингхлэ эрт тер Санджин темән терг сурдж авхмн. Ягъдж эс өгнэ. Öгх. Йир шулудит. Ягъад болв чигн багшиг залдж авч иртн.

Дордж ўкс гарад, хотн-хоша бääсн Муучкан Санджин темәгъинь тергтәгъинь сурна. Мана хальмгин нег сән— дөнъгч.

— Одахн көдлмшәс ирэд, тәәләд тәвчкләв, болв чигн әмнә кергәс көлг хармндж чадш утав, автн— гидж Сандж келв. Адгъдж йовх Дордж олн ўг келл уга, герт бääсн ногт авад, темә бәрдж авад татад, хурл темцәд, зунь ганъ халунд этцн темә хääкрўләд гарад йовна...

Арднь ўлдсн Джиргъл унъгъадад шатл уга бääсн аргъс эргўләд шатачкад, көвүнанны өөр ирнэ. Көвүнанны толгъагинь умсәд, атхр хар ўсинь илн бääдж келнэ:

— Аавчн хурлас багш авч ирх, багш чамаг ўләгъад әдстә бурхдин нилчәр дарунь эдгәдж оркх, санагъан бичә зов. Манъгъдур нөкәдүрәс хөбнә хургън, ямана ишк мет хотн дундагъур тогъяд наадад йовхч.

Джиргълн эн келджәсн ўгинь утата хар унъд, хамхрха цагъртта хар модн харач, деевр туургъ болджах утата хар хурмшас нань юмн сонъссн уга.

Санан седклән өгәд, өкәрлдж бәәсн үрнъ, халхднъ гарсн моо-мин цаг давсн учрар, халу дөрлгн дегд догшн болад, ухагъан алдад, үкх әмдрх хойрин заагар кевтнә.

II.

Дордж багшинд ордж ирәд, то уга оln бурхдтнъ мөргәд, багшас әдс авад, нургъарн цухрад, барун хасвчин өөр махлагъан гартан бәрәд зогсв.

Йирин ик зовлнъта, ташр деернъ хойр гурвн сө унтад уга Дорджин чирә зовлнъгинъ багшд медүләд бәәв.

Оln юмн үзсн багш бийинъ авхар ирсинъ лавта меднә, «хөн-хургъна негнъ лавта белн» — гидж дотран санад келнә:

Дордж менд бәнт, өрүн, өрлә гилтә, адгъсн-шидгсн бәәдлтә ягъдж йовнат?

Үкс гидж өвдгәлдж суугъад, Дордж келнә:

— Мөрглгнъ, зальврлгнъ хойрин күчәр, оln бурхдин евәләр, үкснәс үлдсн ор ганц көвүгъим та меддг болхт. Эврә хойр нүднәсм дота көвүм — ухан-сегән уга кевтнә. Ямаран шалтгнъ меддхш. Ил үзгдх барун халхднъ икәрн гурвн мөнъгнә бәәртә шарх үзгднә. Танас нанъ күн үүндм йирдән туслш уга, таниг залхар ирсм эн. Ганцхн хәләсн көвүгъән әдгәхлә, газам бәәсн саалин хойр үкрм харм биш. Зергәс, ю авнат, авсан автн, зуг көвүгъим домндж әдгәддж өгтн.

Иигдж келснд багш Доржд әдс өгн төвкнүн (багшин көвүн үкджәхш) дуугъар келнә:

— Не, ик әәх юмн уга болх. Бурхнас күчтә юмн уга, хәрнъ сәәнәр бурхид зальвртн, шүлттн, көвүнтн әдгх. Гарч темәгъән ястн, шалтгта көвүнд эрт күрлгтә.

Дордж гарад тергән белдв, багш улан цалм орацта номин бичгән бел кенә. Дордж түдл уга тергән белдәд, багшд орад медүлнә.

— Багшин зергәс, тергн белн болв.

Хойр сөм ут сурулта, цагъан мөнъгн цокарта, хар модн ганздан, хо цагъан манджарн тәмк нерүлдж авад гарв.

Хоюрн тергн деер гарад, яр хар атиг хәәкрүләд, гүүлгәд гарв. Харгъа ярдгта тергн адрута хаалгәд данъшад, бурхна шев — багшиг ярдг деер чичрүләд, өрүн уусн агта канд цәәгъинъ уга кегәд ирв.

III.

— Не, Очр, бичә ууль. Багшин зергәс ирсн бәәнә. Чама үләгәд зовлнъгич уурах, — гигәд Дордж көвүнәннъ толгъа иләд сууна. Багш барана өмн элсн өнъгтә ширдг деер талвадж суугъад, цә уугәд көлрәд бәәнә.

Очр зовад, тунъшад бәәнә, багш номан гартан авх санан уга, — нам цәәгъин хөөн тәмк нерүләд бәәв.

Дордж дотран ууртан бутәд бәәв чигн аргъ уга болад багшин өмн чөкләд сууна.

Багш тер заагт гер дотр юн бääхинь шиндждлäd хäläггäд бääнä. Орна дер тус, термин толггäд, öлгätä бääсн хойр госн үзгднä.

Эн хойр госн му бишдж, мана Санджин көвүнд дигтä болхмдж, энүгинь яггäд болв чигн гäälхмн — гидж тәмкән татн бääдж багш санна.

Ик хар ганзинь тәмк чилхлä, багш човрунаннь усар аман цавдад, номан гартан авв.

— Дордж, эн дееджин ширä арчад мини öмн тävдж öгтн. Дордж шурд гидж босад, дееджин ширä авад арчад, багшин öмн тävчкäд хәрү ирäd ормдан, хойр гаран намчлдж бәрäд суув.

Орн деер кевтсн Очр хойр халхнь минчиггäд, халун дегд догшн болад, ухаггән алдсн öнөгтä түншшäд кевтнä.

Багш чирд гидж нульмчкад, номан делгäд умшв.

Зöвәр удан олн зүсн айс гарггäд, ном умшджаггäд зөгсв.

Ном умшджаггäд хая-хаяднь көвүн тал хäläггäд, түргäд бääв.

Санхд көвүнä гем көөдж гарггäд жаснь тер болна. Эннь багь гисн кевтä, ном эклдж умшхасн урд белдчксн хöбнä хар цаггән хойр ноосар цоохрлад томсн шидмс авад, көвүнä күзүнд цалмлдж орулад, барун гартан öвгнä бүлүдсн балг авад, бәрм-бәрмәр көвүнä күзүнд күртл одак деесн керчнä...

Öвгн эмгн хойрт келнä:

— Тана көвүнä күзү орасн эрлг — номин хаана элч шулмин цалм эн утлад хайчкв. Ода ääh юмн уга. Манггäдурас көвүнтн ухап орад, эдгх.

Джирггъл Дордж хойр босад мörгäд, багшас äдс авна. Äдс авн чөклдж сууггäд, Дордж багшд келнä:

— Танд зелд бääсн хойр туггьлиннь негинь бәрвв. Ода деерән мөнггн-тенггн ийрдән уга. Танд икәр ханджанав; көвүггән эдгсн цагт тана мөнд нег оч меднäv.—

Туггьлас даву юм авхар седджасн седклдән му сана зүүв чигн, терүгән чирädән гарггäд ж медүлл уга, инәмсглад келнä:

— Гем уга, туггъл ийлгъл уга мөнггн. Көвүнтн удан гемнх уга. Газаггас орс терсäs орсн юмн энүндтн гä болдж. Хәрнь тиим юмн бääхлä, эрт әрлггтн, улм му болад бääх.

— Я, дәрк, хääрхн! уй, öвгн одахн тана яярмас авч ирсн хойр шин госн гä болджах. Эрт әрлггхм билä,— гиггäд Джирггъл келн, термин толггäд öлгätä бääсн хойр гос авна.

— Ас нааран! Эн хойр госнас нань юмн ийрдән уга. Гääd гарв гиггäд энүг кеер хайхмн биш багшин зергд бәрхмн, номин шевд гääd гарсн юмн хоран хальдадмн биш,— гидж келн, Дордж хойр гос авад, багшин öөр тävнä.

— Манд юмн хоран хальдадмн биш. Гелнъ, мандж күн цер уга болдмн, эгл хар күн ююнас болв чигн цеерлдг. Не, Дордж ора болгъл уга хәрхмн кевтä, көлгән белдтн,— гидж келнä.

Öцклдүр татсн темäггән дäkäд сурхар Дордж гарна.

Очр негл кевтән түншшäд, ухап уга кевтнä...

Тер заагт хотн-хoшан эмгд öвгд багшин зергд ирдж мörгäд, äдс авад, гарлдад бääв. Зәрмнь цаггән мөнггән, зәрмнь деншг-блущган тävнä. Юн-күн болв чигн багшин олз му болсн уга.

Нарн аргъмдж турш болад ирсн цагт, яр хар атнд татсн тергн деер суугъад, багш хурлан темцэд гарв.

Джиргъл Дордж хойр байрлад, арднй үлднй. Экин геснйс гарснйс нааран бурхн номд зальврад шүтдж дассн хойр көгшй кōвүнй гем лавта арлх гидж санад, седклнй тōвкнсн болв.

IV.

Джиргъл Дордж хойрин байр удаан болсн уга. Моом гем багшин улйсйр, цалм керчсйр эдгдг уга...

Нарн суугъад, хо бӯрӯл болсн цагт, Очрин амн гарв.

Ягълалад Джиргъл кōвүн дееран энрэд, элкдэд унв. Дордж ю-кӯүгъан медл уга, барана омн газр дахад суув. Кōвүнанны толгъагъас нӯдән авхш.

Олан үкӯлэд, үлдсн ор ганц кōвүнй ода үксн эмгн овгн хойрин ухан ордж-гарад бйәнй.

V.

Ор цайв. Алтн шар нарн деегшйн девшйд гарв. Хотн-хошан амтн тус-тустан кергән кегъад гарцхав.

Нарн гархин ар үзг тал бйәнсн бор цомг деер шин овалсн шаврт хатхата маань делсэд бйәнй.

Тер маань дор эк-эцк хойран энлӯлэд, урн уга хайсн Очр кōвүн кевтнй. Тер бор цомг тал дигтй гӯ тавх кем болад ирхлй Джиргъл салкнд хормань делсэд нӯднйсн нульмсн мелтхлзйд гарад йовад одна.

Улан шавр дор кевтх кōвүнй босад ирхмн кевтй, Джиргъл дуудад шавр деер кевтнй:

— Очр, ир, кōгшн ээдж аав хойран юнъгад хоосрулад орквч? Очр, ягъснч энв? Босад, кӯрэд ирхнч!

Ингэд кевтдж-кевтдж, бӯрӯлин гегән тасрхла, тегэд оч хйрнй.

Сурврумуд болн даалгъвр.

1. Дордж Джиргъл хойриг угатй улс бйәнснй ююгъар меддж болх?
2. Хурла багш Очриг ягъдж «эмнв»?
3. Хурла багшин «эмнлгъар» Очр юнъгад эс эдгв?
4. Хурла багшир кӯч-кōлсч улсиг меклдж йовснй ююгъар меддж болх?
5. Рассказин аньгет толгъа огтн.
6. Рассказин ахр утхиг амн үгйр келтн.
7. Рассказ Дорджин гер дотрк бйадлиг медӯлджйх орм олтн.

СҮЗГИН УҮЛ.

Би гертйсн гарад, аамгиннй парвлй ордж йовад, ик хар толгъа оодлйд гарад ирвв. Толгъан ар бийд, зōвйр тӯдӯхнд, цагъан цасн деерйгъӯр, нег цōкн хар-хар ковнйгудин бйадлтй баран үзгдв.

Бӯрӯл тасрсн цаг болад, сйәнйр, тодрхагъар эс үзгдв чигн, деер цагъан, дор цагъан болад дунднй хар баран-цагъан цасн деер асхрсн цалм мет тōбрйд бйав.

Аамгин парвлән ода чигн хол, дăкăд болхла киитн, йовдж къртл сѳ болад, амтн унтдж одхмн, тѳрѳц эн ѳзгддж бăясн баранд кърчкăд медслчн гигъад нег баахн зуур ѳрăд сана авчкад, гарад йовв. Удл уга ѳѳрдăд кърăд ирхнѳ, зергдѳлăд тѳдѳхнд бърдж орксн шавр гермѳд бăадж. Деед ѳмн бийăснѳ ирдж йовсн айстан, наад захин герър орад ирв би. Ордж ирăд, бешин ѳмн нег хамхрха ширă деер суугъад, мездан сърлдад, соньн-сорм зăнъг-зă, зуд-зурхна тускар кѳѳндăд суудж бăатлм, герин эзн залугъин ѳвдг тѳшăд суусн бичкн хар улан кѳвѳн нанд гѳѳдж ирăд:

— Мана ѳкр тугълдж бăанă-ă! — гидж, тѳѳгърн ик байр кесн келв.

— Сан болад бăахгов, — гидж кѳвѳнд хърѳ ѳгн, цань хуучн хар хурмшин тасрха деер, бас байрта дърстă суусн баахн залуд келв би:

— Ах, таниг урднѳ ѳзсн болв чигн, неритн медхшлв...

— Тим болад чигн бăах. Би Геннъгă Пѳѳдр гидг кѳѳмб эн геринтн эзмб — гидж хърѳ нанд ѳгв...

Газа харнъгѳу. Герг урнѳ-урнѳ гисн хамхрха шилтă шамин герлд, гер дотрк юмс бутнъгѳрăд арă ѳзгнă. Бăахăс зѳн бийдж терзин дор, ѳѳдн уга ѳкѳг деер нег хар авдр бăанă. Орн дер гих юмн уга. Герин чингтăвр эрсднѳ зѳсн-зѳѳл шикрин цаасд наалдулдж — наалдулдж орксн цоохртад бăанă.

Пѳѳдр бийнѳ тар-тур сахлта, хальмг кѳѳнд ховр отхта хар ѳстă, нагцхр хамрта, баахн хар залу. Гергнѳ нѳрѳ манъната цоонтхсн хар нѳдгă, харадан дживр мет делатă нархн хар кѳмсгтă, зѳвăr сăахн кѳн, хувц-хонрнѳ гутадан тѳрѳн хăлăцд сăахнѳ медгдхш.

Эк-экк хойриннѳ хоорнд гурвн бичкн кѳвѳн зерглад сууцхана. Дѳнънхд амтин элăднѳ долата — наамтăгъас давад уга. Кѳвѳд тугълх дѳнджърн хѳѳв кегъад, шуугад бăацхăнă.

— Баав, нанд уургаснѳ икър ас — гидж дундж кѳвѳнѳ генткн келснлă булалда:

— «Уга, баав нанд икър ѳгх» — гидж бичкнѳ келв.

— «Бичкн кѳѳкд икър уург уудмн биш, нѳл болдмн» — гидж амтин элăднѳ келхлăнѳ:

— Би уунав. Намд нѳл болдмн биш... Мини уург чи уухар бăнчи — гигъад, бичкдѳд дала шууга татад, хоорндан зѳтклдăд бăацхăнă.

Тѳрхиннѳ ѳмн хашад зогсдж бăясн ѳкр гиннăд одлгънла.

— Аргѳулд! Тугълан гаргъчкв ягѳв — гидж гергн келлгънлă, Пѳѳдр гѳѳгъад гарад одв. Гарч одсн Пѳѳдр зѳварт хамр доран ду гарч бăагъад:

— Тугълан доладж бăахш... — гин дахулн, хай, бас негăг гаргъдж бăанă — гигъад хăакрăд одв.

— Му йорта юмби! ѳкрăс хойр тугъл гарна гинѳ... — гидж келн гергнѳ кѳлтк башмгиннѳ бѳчинѳ боохла, хонъшарнѳ кѳлиннѳ хургъд ѳзгдсиг нам кергтн авл уга гарад одв.

Тер хоорнд давдж йовдж болш уга болад, хонх саната бăясн би ода чигн ормдан суугъав. Тугълдж бăясн ѳкрнѳ хойр тугъл гаргъдж гихлăнѳ: «Хойр тугъл гаргъхла, хальмг улс ик му йорта

гилдэд цeerлцхэдг билүс, эдн ягъна гилч» — гих ухан агчмин зуур орад одв. Тиигдж сани, гүүггяд гарад ирхнь Пөөдрин өмн улан галзн, хо — галзн хойр тугъл ээлджлэд ут-ут чикән сегсрлдэд кевтцхәнә. Пөөдр нам ю-күүггән медл уга тугълин чик шувтрад сууна.

Хойр тугъл үкрәс гарсиг нүдәрн үзсн джөөлн зүрктә күүкд күүнә нүднәс, хар — усн нульмсн мелд-мелд асхрад одв, күүкд кун нульмсан ханцнаннь үзүрәр арчад, седклдән седжгтә герәдән орад одв. Экән ордж ирсиг үзсн эләд көвүнь:

— Тугълдж оркву, бәәв.» Ю, мана дөнджн тугълдж оркдж гинә! — гидж келәд, тавшад биилджәнә.

— Биилл уга од! Амрча! Тенъгрчн цокна гидг эн... гидж экән керлдэд ирәд суухлань, көвүнь ю күүггинь меддж чадад, хәрү ормдан одад, хату девлинъ татад, ханцинъ көдрәд суучкад, гилнъ-гилнъ гиггяд экән хәләггяд бәәв.

Намаг газаггәс ордж ирлгнлә дахн Пөөдр ордж ирәд:

— Хурла болхар бәәснъ тер болджана. Эзән зальг... гидж керлдэд, девлән делгәд кевтв.

Пөөдр кевтсн газртан ик күнд, гүн тоолврта зовлнъ джирггәлтәггинъ хамднъ баахахан цагин зуур үзсндән диилгдәд, сүркләд унтад одв.

Гергнъ, уулын гидж дже болад бәәсн, бас девлән делгдж авад кевтв. Олн күүкднъ, яях-кеехән меддж чаддж бәәцхәггяд, гурвулн суусн ормдан нег-негән дерлдәд, борталдад унтцхав.

Көөркс! Кедү дәкдж эн кевәр хот — хол угаггар орндан ордж унтцхасн болхв. Нань кедү ним, үүнәс дор мууг үзхв эдн. Басл күчр бәәлгн. Көөркс! Минъ тер асхниг сандж оркхнъ, мини чеедж уутряд одна.

★

Өрүнднъ босн гихнъ, гергнъ нүднъ хавддж одсн, гер дотркан өргәд юм-күм кеггяд бәәнә. Залуны газр шаггаггяд сууна. Бичкн күүкднъ энд-тенд хойрт, девлмүдән көдрлддж оркцхасн, уургин орчд уульсн нульмсн; уурлсн чирә хойр үзәд, цевкәрдж ишклдәд бәәцхәнә.

Бос д нүр-гаран угаггяд, цә уудж суутлм:

— Би ода хурл орнав. Эн эзән зальгмричн эрт хурлд өгхмн. Зүрхнъ мал болхар ним өнр-өргн болдж бәәсн болхла, бурхнднъ өргл уга яяхв. Аргъ уга... Мана амна хүв уга учр. Хурлд одад өргддж оркад, хәрдж ирнәв — гидж Пөөдр келхләнъ:

— Эн гериг әрүлх нег гелнъ дахули иртн — гидж гергнъ келв.

— Яггджах улсвт? — Үкрәс хойр тугъл гарв гиггяд иигәд бәәдв. Юн нүл — килнц бәәх билә. Үкрән хурлд бәрнәв гиггяд хоосн үлдцхәхт. Бийстн угатя улст. Хәләсн нег үкрән хойр тугъл гаргсв гиггяд хурлд бәрдж болдв... — гиггяд, кесгтән цәәлгәддж, хаджгәр кеджәхинъ медүләд келсн бийим эдн сонъссн уга.

Аргъ уга болад:

— Хәрнъ келсн үгим сонъсдж бәәхшт. Хөөннъ минъ түүнә үг үнн бәәдджлм гихитн сонъсхв — гидж келәд, саналддж оркад гарад йовув.

Түүнэ хөөн нег цөөк хонсн цагла, аамгиннь парвланэс хэрдж йовад, зууран эртинк гермүдэрн орад ирхлэ, маазнксин ар хаджуд геер-геер гисн, серкин семджен мет сепркэ бичкн хар джолм өрү бийднэ, ганъхлэгсн гиджгтэ күүкн мет ик ут — хулсд түүшүлдж хайчкесн бүүдэж.

Джолмд орад ирхинь урнь-урнь гисн хулсна галин көвэд Пөөдр гергтэгьян, гар — колән ээлддж сууцхана, хаджуднэ хойр бичкн көвүнь сууцхана. Ордж ирэд, мөнд сурн, дахулн:

— Ай, маазнкасн юнъгад гарвта? — гидж сурсндм:

— Шавр герән үкртэгьинь хамднэ хурлд бэрдж оркад, эн джомд орсм бидн эн. Шавр герән бэрлгьнлэм бидн гелньгүд хулддж орсн, эзнэ ирэд орсн, тегэд эн джомлд орсм бидн эн — гидж Пөөдр хэрү өгв.

— Шавр герән юнъгад хурлд бэрвтэ.

— Я, хурлд одад номд хэллгьсн гүүцтэ өдр эклдж бэргдсн бүүдэж. Тегэд цөөрлэд бэрдж орсм бидн тер — гидж Пөөдр хэрү өгэд, газр шагъагьгад суув.

— Эн төгән шин шуурчах киитнд, дулан герәсн, үстэ тоста хотасн үлднэ гидг. Сүзгнлэ, цөөрлэ гиггэд дегд давдж цөөрлэд тарджт. Ямаран кевәр тогтадж зогсадж авсн юмсуд болхв!... — гиггэд эклэд келн гихлэм:

— Тийм билэ. Тавгиннь колс манънадан түркэд, манънанны колс тавгтан түркэд, йәрстэ гариннь арви хургьар ясн — үсән зовсиг керглэ уга, соргин — ялчин мөнъгән гесндән идхәсн әрвлэд эн көвүдтән ээмднэ сән нег киилг авч өгл уга хармнад, гендж — эн көвүдтән зогсадж авсн шар цоохр дөнджи, босхдж авсн шавр гер хойр билэ. Үдинь үд кевтнэ, сөөгьинь сө кевтнэ, кевтл унтл уга өлн гестэ, шуурха киилгтэ йовдж-йовдж босхдж авсн герм бийдм бүүшнэ әдл билэ... Геснэ хот хату, дөөрк хувцн му болв чигн газак киитнәс күүкдтм хөргъ болдж бүүсн герин бийнэ дала юмн болдг билэ. Ода гесн чигн өлн, гер чигн киитн. Хоюри ниил-хләрн... — гидж зогсад сана авчкад: сүзгин үүләр йорлнав гиггэд хоосн үлдсн эн. Нег өдр хойр тугьлар үлү үзэд, ниггэд одсн эн. Теднән гелньгүдт бэрэд юн килнцәсн гарв гихв гелньгүдтамд унх бийим юн татдж авх билэ.

— Хөөткән тоолдж, хөөннэ нег цагт бурхид төрхәр ухалад йовдг намаг. Үкэд газр дор орсн хөөннэ, цань ягьснэ нанд юн кергв! Бурхид төрдг угагьинь кен үздж ирлэ. Гә болг. Иим ухан ода ирдж ордгинь... йир. Харнъгьугьин ухан хөөнәс гидг үннлэ. «Хөөннэ бурхид төртл, минн бийм, үрн, гергм харгьнад үкн гидж бүүнэ.

Гесн дотран шүүдтэ гелньгүдин келәр болхла, күн үксн үмкәрсн цагтан оч бурхид төрдм чигн. Ха-ха йир... — минн эн инәднэ үнн-дән хордсн күүнә инәдн болв. Пөөдр келә-келә бүүдэж хоолнэ сөблнхкәдәд ирв.

— Эн джомлд орснамдн хөөн дундк көвүмдн әрдж одв. Салькн хатхдж гинә — гидж гергнэ келдж оркад, хооран цухри суув.

— Тер өдр би танд келлүсв, келсим эс сонъссн тана бийсинтн гем. Эн келдж бääх тооттм шинкн тана уханд ордж бääнä.

Эн киитн джолмд орснастн авн көвүнтн äрлдж. Ямаран юмн эн! Сузгин уул... Минь уунас көлтä кедү танла äдл амтн зовдж бääдг болхв—гидж келäд, хооран суувв. Урнъ-урнъ гиджäсн хулсна гал унтрв.

Сурвермуд болн даалгъвр.

1. Пöбдриг угатя күүгъинь ягъдж медхмб?
 2. Пöбдрин күүкдин бääдлнь ямаран?
 3. Укр гер хойран Пöбдр юнъгад хурлд бäрв?
 4. Пöбдрин дундк көвүнъ юн учрар öнъгрв?
 5. Пöбдрин гер дотрк бääдлинг бичджäх орм олтн.
 6. Пöбдриг бурхи-шаджи болн гелнъгүдиг иткдгән уурчакинь ююгъар меддж болх? Түүнä учрнъ юмб.
-

Дендэн Айс.

ТЕЕГИН ҮРН.

(Поэмнн тасрха).

Зөвәр хол газрт
Зөрлцх күмн үзгдхш.
Теегин нигт идгт
Тенсн цовлгын үзгдхш.

Толгъа деегшән хурдлулчкад,
Тогтн тусад герднә.
Төгәлнъд тег уняртчкад,
Тешкәгъад сунад кевтнә.

Джора мөрн джорална.
Джирлгын холд джирлзнә.
Мөргнәс уру хатрна
Мөрнә турунь тачкнна.

Генткн гөрәсн босад,
Гудидж өкәгъад зулв.
Залу мөрән дәвәд,
Залад ардаснь көбв.

Хурдн гөрәсн теетт
Харагъан өгхән уурв...
Хулста сала бәәснд
Хуурмг ань геедрв.

Залу мөрнәсн буучкад,
Зегсн дунд чөдрлв.
Хулсн дунд орчкад
Хулха мет мөрдв.

Салан белчр эргәд,
Саадган атхад хәäv
Цовлгын хаалгъ мегдәгъад,
Цоонглад одсиг үзв.

Хаалгъ көбгъад гүүхлә
Харлсн усн үзгдв.
Хәләдж шинджләд ухалхла,
Холас гүүдгнъ медгдв.

Болгъагъад эргәд хәләхлә
Булгин усн болна:
Бульглад уснь холд
Буслад гүүгъад бәәнә.

Хамагъас эклдж гарч
Хамаран гүүдж бәәдв?
Мөрнәнн чидл сөрдж
Мөрдәд гархнъ ягъдв?

Зерл анъган хайчкад,
Залу гүүлгәд гарв.
Зөвәр газрт довтлчкад,
Зогсад чикән тәвв.

Хәәдж йовсн залуд
Хәәртә булгнъ өбрдв
Хол биш — бөрхнд
Хулсн дунд шуугв.

Салан экндк судлас
Сарджнъндж гарсн болв...
Гол биш — булгас
Голгъалад хагдад бӕв.

Зерлг цӕбкн чолуд
Зерглӕд амндн ӱзгдв.
Залу.мини йовуд
Зокмджта — гидж тоолв.

Мӕрнӕсн залу буугъад,
Мӕргӕд тедӱхнӕс зальврв
Уснас ӕкӕдж уугъад,
Ундан залу хангъав.

Хооран цухрад гарчкад,
Хойр гурв зальврв.
Хотндан кӱрч зӕнӱглчкӕд,
Худгур нӱӱхӕр шиидв...

Ӕмтӕхн ус олсан
Ӕмтнд кӱргдж келв.
Ӕдрин туршт довтлсан
Ӕнӱгӕр бишд тоолв.

Адучин ӱгиг дахад,
Хальмг гермӱд нӱӱлдв.
Адун — мал шӕргӕд,
«Хадта — булгур¹⁾» уӱмлдв.

Салан тӕгӕлнӱд хотлад,
Сӕӕдӱд, нойдуд цуглрв.
Хальмг гелнӱгӱд тодлад,
Харгъа сӱмӕн тосхлдв.

Цаг гидж юмн
Цааранднӱ йовдж йовна.
Газра галуд зовн,
ӕцсднӱ нисдж гарна.

ӱргӕдж орксн нугъсд
ӱӱнд ӕндгӕлхӕн уурла,
Тӱрслдж бӕӕсн загъсд
Тӱрсӕн балчгла зуурла.

Ӕмтхӕ, газра ямад
Ӕмӕн геедж зулдв.
Ӕмгинки газр булалдад,
Ӕм-ӕмӕн зуулдв...

«Хадта булг» асхндн
Хальмг дуугъар дӱӱрв.
Харлсн тенгърӱр гермӱднӱ
Хагдсн утагъан дӱӱгӱлв.

Дӕрвн зууна хальмгуд
Дорд нутг бӱӱрлв.
Агтин, аджргъсин, гӱӱдин
Адучнр бас сӱӱрлв...

Салькнд синчгдсн,
Суӱрӕрн дальджисн,
Тулгъин утанд харлгсн,
Тӕргр ишкӕ герт,

Угата адучин бӱлд
ӱрн болдж тӕрсн,
Деерӕн нег ахта
Доран дӕрвн дӱӱтӕ,

Хот татг болад,
Хувцнӱ элнӱкӕ болснас
Дола шидрдсн наснасн
Дӕнӱгӕн эцкдӕн кӱргсн.

«Кӱн болх багъасн
Кӱлг болх унгънасн»,
Кӕгшдин ӕн ӱлгӱриг
Кириӱлдж келӱлдж йовсн,

Альвн багъ наснасн
Альвлгъна байриг мартсн,
Ааляр кӕдлдж — зовдж
Ааку кӕвӱн ӕгсгсн...

Зургъа давсн насндан
Зуна цунцг халунла,
Хӕвргъин хальмг байндан
Хургъд хӕрӱлдг болна.

Хар ишкӕ герӕсн
Хол биш — дӕрхнд
Нӱднд ӱзгдм дӱнӱгӕгӕр
Нарн ортл хӕрӱлдг.

Нег дӕкдж зунар
Ногъанд булхад кевтӕд,
Нарна ээврт ӱргӕд,
Нарн ортл унтдж.

¹ «Хадта булг» — (орсагъар «Хатта булаг») гидж газрт Буурла ӕмг ӕклдж бӱӱрлсн мӕн. Ода Буденновская станица гидж нерӕдгднӕ.

Хотна көвүдт даджргддж
Холтхлздж баяхин ормд
Хотнас хол газрт
Хар көдлмш хайв.

Бички Ааку хөөч
Булрад киисад унтв
Зуна ногъана чийгт
Зүүдләд нөөрмүләд кевтв...

Ик гидг чон
Иргиг керчкәд иддгшнъ,
Шүлсән чирәднъ дусагъад,
Шуукрад үнрчләд баянә.

Хайкред уульхар седхлә,
Хайкрхд йамшгтә болна.
Чон, күүкдиг уульхла,
Чишкүләд өмкдмдж гилә.

Чонин нүднъ галта
Цайгъад шүднъ ирзәдж.
Чидл күрм болхла,
Цокад унъгъахми баядж.

Ноолдх болад шиидв
Нүүхлә эргәд оркв.
Нөөрмүләд зүүдлджәсн Ааку
Нөөрнъ сергәд одв.

Нүд чичм харнъгъула
Гентки чочад сердж,
Ноханъ чирәгъинъ долагъад
Гетәд зогсдж баядж.

Арв күргч насиднъ
Аакун көдлмшнъ гүүдв.
Аду услдг худгин деер
Ах зарц болв.

Долан хонгин туршарт
Мартьмин яярм гардг
Дөрви үзгәс цуглад,
Мартьмин яярмд ирцхәдг.

Аакун эзн болгч
Аргъта мектә байн,
Мартьмин яярмин туршар
Мах чанад хулддг.

Салин эрг деернъ
Өнцгләд зуух малтдг.

Сулдхвр уга махиг
Өдрин дуусн чандг.

Аагъта мөрнә махиг
Арви хөрн хальмгт

Эргәд-төгәләд күргдгнъ
Эзнә яльч Ааку.

Невчки олсн мөнъгән
Негн күртлнъ цуглулдг.
Эндәс, көдлмшәс хәрхләрн
Экдән байрлулхар өдг.

Байрлад наадад йовдг
Баячудин күүкд үзхлә,
Бички Аакун дотрнъ
Бульглад хорн буслдг.

«Сансарн экиннъ өөр,
Сул, хотнъ цадхлнъ,
Сургъульд орад йовцхадг,
Саяхн хүвтә күүкдв».

Хөөнә хүрсх девлмүдтә
Хар ноосн госта,
Хувцнъ дулахи, байрта,
Хотн дунд шууглддг.

Өвлд эдниг үзхнъ
Ө гундл өсдг
Бички Аакун чееджнъ
Бүтәд буслад ирдг.

Баячудин күүкдиг авад,
Бийләгъән дүнъцүлхәр седдг,
Бичкүдин баядлин дунднъ
Бахн булатанъ медгддг...

Хаврин саяхн өдр,
Хотна хөөч көвүн
Хургъдан хайчкад, өтр
Хотнур гүүдж ирнә.

Сургъулин герин өөр
Шууглдсн күүкдүр ирлә.
Сургъулин багш Аакуг
Шавдад хәрү көблә.

«Хургъдан кеер хайчкад,
Хотнур альвлхар гүүдг,
— Хәрү йов — гиджәсиг
Ховдг байнас сонъсла.

Аакуг хярдж ирдж болгъад,
Ардан халал уга,
Ах хобчнь хобдән
Аарглад туугъад хярнә.

Хотнас хол газрнь
Хурл болдж гарв.
Байн нег гелньднь
Будагъинь кедг болв.

Замас орун болгънд
Занди цаагъинь зобдг.
Одряр-удладнь болхла
Обктә махинь чандг.

Хурлд бәасн цаглагъан,
Халцха толгъата гелньгүд
«Харчудин» кишг малиг
Худрдж идджәхинь медв.

Гелньгүд хара бәачкәд,
Геснь цадхлнь бүүргъдг,
Генткн-генткн кеерчкәд,
Гарад геедрдж одцхадг.

Хальмгин оln угатънриг
Хазар угагъар унцхадг
Дәрк бурхна нерәр
Дәяр гартлнь дävцхадг.

Шаджни шар оркмджнь
Шуусн тосар чиихлтдг,
Ирвс зерлг зүркднь
Ичр уга ховдг.

Хальмгудиг меклснь багъдад,
Хоорндан мек гаргълддг,
Худл унар болвл
Хавтхсан гетәд керчлддг.

Аәлтә мектәснь болхла,
Арк нуугъад хулддг,
Аргъта болдж чидхлә,
Авхдл амднь аныгъалддг.

Майган хам кегъад,
Манънагъан илдж обдглдг,
Ку меклм болхла
Кобрцәд чигн сууцхадг.

44

Нег сө, ора
Намрар гал тәалгънлә,
Аакун эзн гелньгәд
Арвн гелнь цуглрна.

Халцха толгъата шигдәчс
Хойр аныгрәд сууцкад,
Хойр өдр, хойр сө
Хагъцл уга кобрцнә.

Дөрв дәкдж сүүрләд,
Дөрвн хәасн махиг
Дөрвн суулгъ арктәг
Дусал уга чиләцхәдж.

Нөр уган учрар
Нүдднь бүрилдәд ирцхәв.
Унтх дурнь күрхлә,
Уурнь күрдг болцхав.

Ўргллдән элвг болхла,
Мек гаргъхд әвтә,
Ўнүг медчкәд негнь
Мек гаргъад бәргднә.

«Кишго халцха ноха
Кобрин элк халәдмч?»
Баахн әвтәрг гецл
Босад, гелньгиг цохдв.

Ноборнь күрчәсн гелигүд
Нүдән чирмлдәд одцхав.
Нам чидл угасиннь
Нүдднь манънагъурнь
бүлтәлдв.

Цохарн чичүлсн гелнь
Цухрад хооран гарчкад,
Тәк мет гәрәдәд,
Таш биш бәрлдв.

— Мә элмр чамд,
Майгичнь цугъарагъинь
шуулсв.

Ходжгър толгъата бух
Хобоннь ноолдхан уурч! —

—Чи әврән бухч,
Чи мек гаргъдмч! —
Бухнь кень медгдхш
Босад гелньгүд ноолдцхав.

— Болх, болх гелнэгүд,
Бича ноолдцхатн—гиджасиг,
Бичкн Ааку сонъсчкад,
Босад ордж ирв.

Нег гелнэгин хувцна
Нургън шу тусдж,
Наадк мек гаргъснанны
Нуднь ик хавдрта.

Мана Аакун эзн
Манънадан шишк авч.
Гяргтэ бүрүн нүдтэ,
Гарнь салдасн зогсджана.

Словарь.

Ам-аман зуулдв — бий бийиннь сә хяалдв.

Бахн булатань медгдг — джиргълнь цур сөрүд баяснь медгдг.

Сурврмуд болн даалгъвр.

1. Кен ягъдж йовад «Хадта булг» оль? Юн учр деерас амтн тинган нүүлдв?
2. Бичкн Ааку хө хярулдж йовад, кеер унтад, ю зүүлдв?
3. Байнд адуч баяхдэн Ааку юн кәдлмш кедг баадж?
4. Эн поэмд гелнэгүдиг мекч, ховдг алагынь ягъдж медүлджанә?
5. Аакуг угатя күүнә көвүгынь ягъдж медхмб?
6. Поэмин эн тасрхан ахр утхинь келтн.
7. Поэмин эн тасрхад ямаран толгъа (нер) бгч болх?

Гариннь багълцгтнь йовсн
Эркинанны бучнь тасрсиг
Газрас негнь дуунлад,
Элкдн тууджасиг үзв...

*

Эн үзсн хамган
Экдэн ирәд келнә.
Алә болджахд тоолад,
Аакуг экнь харана.

Манънан тууджиг хөөннь
Медхән ууртха гинә.
Талдан нег байнд
Тугълч — хөбч кенә.

Дорджин Баснэ

ХОЙР НҮР.

(Поэм)

Шорв манурдж кӧкрӧд
Шовун гиичирӧн хӧрглдӱлнӧ.
Шуура салькинд хурлгъад,
Шуркла метӧр шухтнна.

Уснӧ мелмӧдж налагъад,
Ундн малмудт болна.
Ут хулсднӧ дердӧгъад,
Уласн мес шавшна.

Залат толгъата джоода
Замг хӧӧдж булна.
Загълма делдж цервӧд,
Зааргст ээрӱлдж кӧӧгднӧ.

ӱулнӧ наагъур нугъсд
Эрӧдӧрн джириддж нислднӧ,
ӱдин халунла керӧс
Эргин ташугъар балцалдна.

Олн джилӧ ӱлдл хулсд
Ӗмкрдж доран йуурнӧ.
Онъгъц йовх хаалгъ уга
Ӗндр дархнг ярана.

Халун зун тӧгсӧд ирв,
Хулсна цада ӧӧрдв.
Хурад зӧйснъгӱд — «сӧӧдӱд»
Хувадж хадх тӧртӧ.

Кенд юн кӱртхнӧ
Кирцӧнӧ медгӧдд уга.
Кӧвӱдин кӱр чинънхнӧ
Керӱл гарх бӧӧдлтӧ.

Гатлгъна амна хулсн
Гатц сӧн — гилднӧ,
Галар хуучинӧ шатацксндан
Газрнӧ хатхд амр.

Дергр сӧӧхн ӧндр,
Дорнӧ дархнг уга.
Болзгин ӧмн асхн
Босад орхмн — гилднӧ.

Эднӧ бийсинӧрнӧ болхла,
Эрт босдж орад,
Тӧгӧлӱлдж дугърулад авхла,
Туугӧн хаддг йоста.

*

Хаджин үзүр хадурмудиг
Хэврэд эртэснь бедрцхэв.
Боршмгиг ишкэ өмстэгъинь
Боох суртагъинь белдцхэв.

Хулсна хадад ясджацхасн
Хувцан гаргъдж өмсцхэв.
Хош кех тергдэсн
Хотин суулгэсан дүүджлцхэв.

Хошад хонг урдаснь
Хошан голур өөрдхцхэв.
Хулснд орджацхах залус
Ханцан шамлдж ниткрлдцхэв.

Кулэсн өдрнь арэ
Зун бийэсн хоорв,
Көк хулсна джимар
Залус гүүлдэд орлдв.

Анъгин тоомсрта зээснь
Амд бийарн ирдж.
Альд кен хадхинь
Анъглдж өгхэр йовдж.

Өрлэ босдж орад,
Өмннь хадджацхасн амтиг
Үзи, нүднь ормагъад,
Уурнь күрэд одв.

— Керүл-цүүгэн угагъар
Каакнахн энүнэс гартн,
Шорвин гатлгэна хулсиг
Шонъгърцахн хадхмн! — болв.

— Шорв Шонъгърцахна
бишлм,
Шонъгърцахн хэрү гартн,
«Хурла гатлгэна» хулсиг
Хадх зөвтэвдн — боллдв.

Хойр нүр болад,
Хоорндан эдн гөвдлдв.
Хээртэ, тоомсрта толгъад,
Хадурин ишмүд тонъшлдв.

Өлчр-өлчр нудрмс
Өрч элкэр туслдв,
Өргн, амн, толгъагъас
Онъгтэ цусн гоодждв.

Захин гермүд күртл
Занъг анъгэр тарв.
Залус, өвгд — цугтан
Зээснъгтэ, зарциртагъан
цуглрдв.

Малягъан хугъслад бэрцхэксн
Мөртэ улс довтллдцхав.
Мааджур, биил, уньд
Матигъад, хугърад йовцхав.

Ичр-гутран мартлдад
Ик уньдар толгъадлдв,
Иньг, үр уга
Игзэрлдж хоорндан өшэрклдв.

Үнтэ толгъан үсиг
Үмтэдж таслад хайлдв.
Үкх-тасрх гид
Уханд ордг мартгдв.

Анъгин зэкрэч зээснь
Аагъүрдэд дотрагъурнь
довтлна.
Аман аллцх гөвдлданүр
Амтиг түкрэд орулна.

Унсн шаргъ мөрнь
Усхад цегләд йовна.
Уньдин хугърха моддиг
Ууцдан күрглго гэрэднэ.

«Берк төр күңэджэх»
Босн ишкчкэд довтлна.
«Үгд ордог кишванриг
Үктлнь гөвдцхэти! — гинэ.

Зээснъгин зэрлгиг «күңэджэх»
Залус аксрлдж цохтлдна.
Зарцир, эзд уга
Заядар соктад йовцхана.

*

Каакнахна өвгд бууля,
Күдр Ушканан түкрцхэв
Зээснъгиг биилэр шаах
Зөвиг цугъар өгцхэв.

Ут иштэ биил
Ушкана гарт цальзна.
Уурнь дегд күрчкэд,
Оошкнь — хагъри алдна.

Ца! Залус, өтрлти!
Цоохр хариг шахтн!
Оджнгәрнь бииләр шаагъад,
Өргәд авсв! болв.

Амтн хәәкрлдж гүүлдәд,
Аягъурдәд Ушканур шахв.
Аксрад шаргъ мөрн
Амгъагъан дәлилгәд бухв.

Ки шаагдсн биил
Көвцгднъ әрә күрв.
Күндтә тоомсрта зәәснъгәс
Көлсн манънагъаснъ асхрв.

Ууцднъ әс күрснднъ
Ушкан уурта үлдв.
Бииләрн әс өргсндән
Басл икәр гундв.

Ардан хәләлго зәәснъ
Анъгән хәләдж гүүлгв.
Амд гарсндан ханн,
Акрмддж герүрн орв.

Амтин адг Ушканас
Алулн гивв — гидж
Амарн киигъән авн,
Амсхлн шулуддж давхцв.

Хулсн деерәс цүүгсн
Хойр нүр тарлдв.
Хөбн-хөбәнн мартгдшго
Хорта өшән — гилдв.

*

— Зөрдж шаахар седг
Зүүлг кишваг зәкрнәв.
Зәкрәчин нерн деерәс
Засгин чанъгъла харгъулнав.

Ниднин джил тер
Нег мөр хулхалла,
Куунә анъгәс идсинь
Кууринь цугтнъ дарлав.

Ода түүгинь сергәдж
Ошәгъән би авсв.
Эндрк йовдлтаг негдүлдж
Эрсинь гартнъ бәрүлсв.

48

Элч шулугъар мордулад,
Эндрин бийднъ авхултн.
Өзднъ кишва нохаг
Өмнм сөгдүлдж өгтн.—

Зәәснъ иигдж келәд
Хатнаннъ өмнәгъур йовднънв.
Зәнъг күргх элч
Хурдулад гарад одв.

— Мәнъкрдгә Ушкан чамд
Мана зәәснъ цухлта
Эндр өдрин бийднъ
Ирхиг закв — болв.

Ут харгъа униг
Ушкан дәвүртән дәвүрлв.
Улан кер мөриг
Унад, зәәснъгәгъур темцв.

Мөрнә шүрүн хатрлд
Мана залу омблзна.
Икәр мөр көлглдгонь
Ил медгдәд бәәнә....

Хотна нохасиг шууглдулад,
Хурдулад орад ирв.
Зелднъ мөрән уйчкад,
Зәәснъгин өргәгъур орв.

Үүдинъ алхдж орн
Үкс йовгән суув.
Учртан әс авсар
Өмнән гаран бүтүлв.

Зәкрәчин сөбвнъ өвгн
Күрч ирәд шимндв:
— Зәәснъгин герт ирчкәд,
Күн йовгән суудв...

Мана залу уурлад,
Манъсиджәгъад, зөрмгәр келв:
— Зәәснъгән хурлд бәр.
Зәәснъ мини биш.»...

— Ушкан, ода болдж
Уурим бичкә күрг.
Чамаг, тер бахила
Чикәрчнъ хадад орксв.

Иигдж келчкәд зәкрәч
Игәрлсн нүдәр хәләв.

Ушкана бääсн бääдлиг
Ўзхлärн нүднь öвдв.

—Ях билä, äädжähшв,
Ямаран засг болвчн.
Шуд одачн хадтн,
Шуучад гарад одсв».

Угэрдж толгъагъан зääläd
Ушкан ингдж бахтнв.
Тоомсрта нертä зäкрäчин
Толгъаннь уснн сöрсäлгъв.

Дärк, гäргтä, доскчн
Дäкн бийим шаавза?..
Ууринь икär күргхлä
Утхар ханчрим хагълвза?...

Дотран ингдж тоолад,
Дурта äмән харсв.
Куүүндвр кехин орчд
Кöбхнъ зу болв.

— Гертäсм, минь ода
Гарч äрл, гäйтцн,
Нүдндм ўзгддж дäкдж
Нанла бичкä харгъ...

Ухата аргъарн меклсн
Ушкан мордад гарв.

Сурврмуд боли даалгъвр.

1. Ушкан зäйснъгиг юн учрар билär шаахар седв?
2. Ушканас зäаснъ öшägъән ягъдж авхар седв?
3. Засгас Ушкан ягъдж мөлтрв?
4. Кезäнä öвснä хадлгънас кöлтä амтн юнъгад хоорндан ноолдг баасмб?
5. Эн поэмин ахр утхинь келтн.

Ингдж мөлтрхäс талдан
Ицг уга билä.

Кесг иим керүүл
Кезäнä кесг болла.
Кенä төлä гөвдлдджäцхähән
Кесгнъ меддго билä.

*

Ода Шорвин хулсиг
Оли колхозникүд эдлджәнä.
Цоклддж, гөвдлддән угагъар
Цугъар кинәнär хадцхана.

Минь эн тууджиг
Медätвр ода санцхана
Кенä төлä ноолдсмб? —
Келдж, бийән гемшцхәнä.

Тер цүүгәнä öшән
Төрүц сергäгдшгогъар мартгдв,
Каакнахн, Шонъгърцхahн хойр
Колхозд цуг хамдан,

Чини, мини угагъар
Чкаловин нертä колхозд,
Чикдән цугъарн ни
Чидлән äрвллго кöдлцхәнä.

Т Е Е Г И Н Т О С Х Л Т

МАЙИН НАРН.

Нарн уул цоолдж
Нааран шагъадж долвкна,
Эндрин ончта өдр
Өврдж гайхсн болна.

Тег талвадж уняртад,
Тегшдэн көкрэд налана,
Джөблн, серүн салькн
Зурк омгтагъар цокулна.

Эндр майин өөн
Өнр теетг шуугв,
Маш байрар дүүрнъ
Мана багъчуд серглдв.

Хаврин өдрин нарн
Хүвтә джиргьллә урлдна,

Мандлгсн нарни гүүдл
Мана өслтиг күүцхш.

Тосхлгън, диилгън күүцәгддж
Төмр болдар батрна,
Танъсг орн-нутгм
Тууджин бичгәс буухш.

Диилгъән санад оркхнъ
Байрар зуркм бульглна,
Көтлврч — аав Сталинм
Келни билгәсм гархш.

Нарнас хурц герлтә
Конституций алтншнъ

мандлтха.

Өрүнъ цолвнъ болгсн
Сталин мөнък джиргьтхә!

ТОСХИЙ.

Тосхий,
Босхий,
Тосхий, Теегиг дүүргәд
Тосхий! Төмр,
Чолун, Модар
Тенъгрт күүргәд
Тосхий!
Элст голин эргәр
Энъднъ гердәд хәләхнъ:
Эрсинъ тәвсн гермүд
Эргәд күүридж үзгднә.

Кунд хар алхар
 Күрджнѣнсн күчтѣгъѣр цокий,
 Кѣк манурсн теегт
 Күрисн балгѣс тогтай!
 Хар алхин аад
 Хортн хордж чичрнѣ.
 Куцлмдн күцдж йовна
 Кѣлѣн чангъгадж ишкий!
 Кезѣнѣ кѣл күрдго
 Кидгърѣд зерлгшсн газрт
 Куунѣ зууднд орм
 Күчтѣ балгѣс тогтаджанавдн.
 Сүк-алхан атхий
 Седклѣн залус негдүлий,
 Сансн мана санан
 Салврл уга күцх!
 Тосхий,
 Гуджрий,
 Шамдий,
 Толгѣа,
 Хотхриг дүүргий,
 Тѣмр
 Чолун
 Модар
 Тѣгалүлѣд
 Гермүд бѣрий!

ДИИЛВР.

Иджлин энъ деер, Кануковский оор чолуна завод «Керамик» бѣәнѣ. Заводт кѣдлмшчир дала. Эдн дотр орсмуд, мангъгдмуд, хальмгуд бѣѣцхѣнѣ. Хуучн дасад бѣѣсн кѣдлмшчир завод дотр машинѣ отделенд кѣдлцхѣнѣ. Шин ирсн улс дамштлан газрин кѣдлмш кенѣ.

Заводас ик хол биш газрт эдн шавр малтад, баахн-баахн вагонеткст кенѣ, теднѣн шаврар дүүрхлѣнѣ нег цѣн күн түлкѣд заводас авн шавр малтджах газр күртл ут-турштнѣ кесг тѣмр хаалгъд орулад, тер хоорнд таткксн цевд авч ирѣд углчкна. Теднѣ машингъѣр татгдад, шавртагъѣн заводур гүүгъѣд орна; бас нег хаджугъарнѣ сулддж одсн вагонеткс шавр малтджах улс тал заводас гүүдж ирнѣ. Тер метѣр ѣдрин дуусн кесг вагонеткс гүүгъѣд оркхларн, ѣдртѣн кесг зун тонн шавр зѣѣдгнѣ магъд уга, завод ѣдртѣн кесг мингъгн чолу кедгнѣ чигн магъд уга.

Шин ирсн улс дунд газрин кѣдлмшин бригадин нег бригадир болдж, заводт гурвн джил урд ирсн комсомолец Улмджин Очр кѣдлдж йовна. Очр кѣдлмштѣн дасад бѣѣдж. Очр йир амрар кѣдлнѣ, күрзѣрн хату шавриг кезѣнѣ хайснѣ медгдхш. Хаджугъаснѣ хѣлѣдѣжѣх күүнд дала күч гаргъджах болдж медгдхш.

Орун кѣдлмшт орснас авн зѣвѣр цаг болдж одв. Арвн хойр часла кѣдлмшин завсрин амрлгнѣ. Завод амрлгнѣна докѣя ѣгѣд

хääкрчкв. Очр тамк орагъад, тўрўлад ховдг кевәр утагъинь цаагъан киилджагъад, дăкăд йирин татдгарн татв. Тамкин цааснд бригадин кōдлмшин туск, саянăр кōдлсн, муугъар кōдлсн улсин туск, дōрлдăнă туск мел тōрўц шин тос бичгдв.

— Залху, хуурмг Кензин Манджур Очр олн зўсн халхаснь дăврлгъ кев. Очр Манджиг дōрлдăнд чигн дуудв, бригадин хуртг чигн босад келв, онц бийинь ганцхарагъинь дуудж авад чигн кўўндв, нам зăрмдăн сурвртнь зōрц хăрў òгл уга, кўўндл чигн уга бăав. Болв алькнь чигн болсн уга. Мандж саак кевтăн залху, оцл.

— Манд юн кергтă юмн эн? Бригадас кōбдж гаргъх кергтă. Цугтан ик норм òгцхăнă, эн болхла, кўзўнд чолу уйсн мет дор-гшан дарад йовна. Норман нег чигн кўцăгъад уга. Заводас кōбдж гаргъх кергтă...

Очр тунъ дор ормасн директорур одхар седджагъад, олна хуртг оньдин келгдăд бăадг ўг санв; гаргъчк... Гаргъчкхд амр юмн. Кўч-кōлсч кен чигн кергтăлм. Угата кōвўн му ўздж йовсн юмн им болна эн. Ода энўг ягъдмб? Бригадтан эрсин газет гаргъад энўг бичăд оркхла ягъдмб? Тер хооридан ю бичхăн тодлад авчкв.

— Заводин газетд кесг бичгдлă, тус болджахмн уга. Тингдж ухалджагъад, Очр кōдлмш кедж йовх улсиг бўрткăд эргўлад хăлăгъад оркв.

Зōвәр газрт кōдлмшин улс шоргълджн кевтă кōдлад бăацхăнă. Зуг Очрас тедўкнд бăасн Маңж хоомагъан гаргъад бăанă. Хăлăхнь бăрг-тăвг гигъад бăанă.— Йир энўт! гигъад, Очрин бизгънь кўрăд бăанă. Очр Манджиг кōлăснь авн толгъа кўртлнь хăлăв. Манджур хăлăх болгънднь Очрин дотр бийнь хутхлад, уурнь кўрăд бăанă. Йир энўг ягъдмб ода? Эрсин газетдăн зурад гаргъад оркхла, ягъдм энўг — гисн ухан Очрин толгъад ордж ирăд, бийинь таг атхад, чангъар элăд оркв.

Нег цōбкн хонгас бригадин газетд Манджин тускар карикатур (шог кесн зург) гарад ирв. Мандж ик бурс (ходжул) деер суусн самран кўрзăрн хучлджана, хамрнь дегд ик, чирăнь йир гă бăа-лтă, зўн кōлăн òмнăгшăн джиичкдж; кōдлмшăн икл дургогъар еджах бăадлтăгъар гарч: кўрзиннь ишăн нег òргăд, нег тăвджах зăадлтă. Карикатур дорнь: «Мандж кōдлмштăн» гидж бичăтă.

Манджин тускар газетд гарсн карикатуриг ўзчкăд, бригадин улс неджăдăр-хошадар ирăд, хăлăчкăд, хагъ-тустлан инăлдăд, хăрў гарад бăацхăнă. Нег негнăсн сонъслдад амтн ирăд хурлдад, тўлклди бăадж чигн умшлдна, зăрмсинь негнь умшхла, наадкснь сонъсна болв зургинь цугтан селгăдăр хăлăлднă. Зăрмснь нам хошагъад, гурвагъад чигн хăлăлднă. Кесгнь инăдăн бăрдж ядад, гочкнад чигн одхана... «Ховдг Мандж хойр хурлин хўвас дутдж» — гидг, мана Мандж болхла хойр газетăс чигн дутхш гигъад чигн инăлднă. Бригадин газет гарсн òдр амтн йир икăр инăлдв, юнъгад гихлă, ўдў мет инăдтă туудж медг улс чигн олдцхав.

Манджин дотр бийнь мел хутхлад ўўмлдăд бăанă. Кен бичсн болхв? Бийинь зург зурчкисиг, дăкăд деернь гă кевәр зурсиг санчхлань, уурнь дотрнь буслад; бăадж эс чадад бăанă.

Уг сүүлднь бийн бэрдж эс чадад, Мандж газетур бэрдв. Эврэннь зурган зөвэр удан хэлэджэгээд, нигт-нигт үгмүдэр му келчкэд, бэргэтэ бээсн газетиг нег захаснь татад, шуулад оркв. Тунүгэн хэрү авад үүлдж-үүлдж салынд нискчкв, тернь тооснла хамдан киисэд (нисэд), Иджлүр орв.

Көдлмшин хөөн бригадин хург болв. Бригадир бэдрин көдлмшин дигиг олд сонъсчкэд, залху улсин тускар күүндхмн, тиим улс манд керго, гаргэхмн — гилдэд, энд-тендэс неджэдэр хээкрлдв.

Тер үгиг сонъссн Очр: — Манахс түрд гиджэти. Нанд нег цөн үг бээна! — гив. Амти тагчг болад, сонъсхар белн болцхав.

— Мини келхэр седжэсн юмн мана хотнд тавн джил урд болла.

— Тавн джил урд тана хотнд болсн юмар ю кехв, көдлмштэн залху улсин тускар кел! — гигээд, нег күн хээкрв.

Очр тунүгиг эс сонъссн бээдл гаргээд, цааранднь келв: мана сельсоветд тиикд колхоз тогтад уга билэ. Тиикд селэнэ парвлэнд бээсн улснь мел кулакуд билэ. Тедн селэг эврэгээрн залад, олд амтиг икэр шахджацхала. Зуг ганцхн коммунист Аюка теднэс аэдго билэ. Кулакудин андн, олд харшлтта үүлдврмүдинь олна хург болгэнд илткэд цээлгээд бээв. Аюкаг үг келхэр босхла, тер кулакуд шуугладад, үг келүлдмн биш. Болв Аюка эврэтэ чаньгтер центьсн дуута күн билэ. Тер бийснь ганцхн Аюкад болдж бэл уга бээв. Тиигхлэ Аюка эднлэ талдан эвэр ноолдагхан эклв. Аюка сөөннь дуусн чигн суугээд, кулакудин тускар газетд гаргээд бээв. Тунүгинь кулакуд эс медгээр шуулчкэд бээв. Аюка газетэн улм-улм шулуугар гаргээд болв. Олд амти Аюкаг чик көдлмш кеджэхинь медэд ирв. Бийннь үнн улм-улм буурх дутм, кулакуд тесдж бээдж эс чадад, тер сэн коммунистиг амнэснь хэгьцулхин аргэ хээлдв.

Нег сө газет гаргээджатлнь, кулакуд терээрнь хагээд Аюкаг алчкдж...

Очриг күцс келүлл уга Мандж:

— Чи, чи, намаг кулакудла адлцүлхэр седжэнчи? Би чинигээр болхла, хортн болджахмб? Би хортн бишв. Дегд үүмхлэрн эв угаггар энд-тендэс үгмүд залгээд хээкрджэгээд ууртан бүтэд, башрдад уульв.

Бүдүн күн арзагээд уульхла йир мул. Бүдүн күн хая уульна, уульсн хөөн кесгэн зогсхш. Мандж зогсш уга бээдл гарв. Хаджуднь бээсн улс эвлчхав.

Үг сүүлднь уульсндан бийн гемшдж бөкрэд, нүдэн арчкэд, Очрур бэрддж ирэд, аргул:

— Мана сельсоветд бас нег тиим күн билэ, Ленинградск көдлмшч билэ. Тунгиг бас кулакуд алчкхла...

Мандж эврэннь сельсоветэс кулакудиг ягээд нүүлгэснэ тускар келв.

Очр Манджин үгт оньган улм-улм өгч сонъсх дутман, — минь эн залху, олд, юмар төр эс авдг бээдлтэ көвүн бшэтид ямр кевэр дурго болдж келдженэ, Селькорин туск үг энүнэ сэн, дүүвр цуцэинь көндэгээд орквш. Бэрцинь бшэтид бэрцлэ дуньцүллгэн кергтэ бээсн, тиигхлэ, үнн, чик седклтэ күүнэ сэн халхнь кө-

вэд үзгдэд гарч ирвш,—гидж Очр санв. Хортнд дурго боллгън
тедниг нег-негнүрнъ бөрдхв.

Мандж энүнэс ави бдр ирвэс чикрэд йовв. Өдриннъ норман
күцсднъ, нам давулад күцэдг болв.

Эн диилвр бээсмн.

Очр Манджиг диилв, Мандж залхугъан диилв.

Сурврмуд болн даалгъвр.

1. Манджиг залху, олд бээснинъ ягъдж медхмб?
2. Бригадин газет гарси бдр амтн юнъгад икар инэлдв?
3. Очр Манджиг ягъдж чиклдж авв?
4. Заводур шавр ягъдж збөдгиг медүлджэх орм олтн?
5. Рассказин угхинъ ахрар келтн?

ААВДАН.

Шавшад ургъсн ногъан
Шагъагъим орадж наадна,
Санамр уугъар амсхгсн
Шин теегиг гээхнэв.
Джики тенд үзгдсн
Джолмс, ишкэ гермүдиг,
Джирлгъанд гүүлгдж хурлзулдж
Джиргълтэ нарн солнътрулв.

Холин газрас би
Харлад, хальгэд, шатад,
Хотнаннъ амтс сергэдж
Харнъгъугъаснъ гетлхэр ирлэв.

Серит,
босит,
аав,

Сонъсит,
санит,
товчлит,

Сургъульд манънаддж орит
Санъгъдж, Бадмиг дахулит.

Серл,
герл,
уха,

Сургъуляс оньдин
үзхт

«Сургъульд көгши угагъинъ»

Сонъсад үндсинъ медит.

«Чадшгов-дасхшив» — гигъэд,

Чидлэн эс кирцдг

Хуучнас наалдсн хуурмган

Ху дахулдж киисктн.

Зуг седклэри үндэн

Зүркэн тавад суртн.

Залхугъин авъяс ширгэдж,

Зөргтэгээр уралан, сургъулюр.

Аав,

аав,

аав —

Алхад хурдар ишкмнит,

Күцс тэвнэнтн — аран

Күдриг шуучдж даах.

Уралан тана зүтксн

Улана йосна байр —

Хооран тана цухрсн

Хорта классин байр!

Кинит,

шунит,

күцэгъит,

Келгч

мини

тандан

Көөрк

ганцхн

көвүнәннь

Келсн

селвгтнь

багтит.

Даалгъер.

1. Эн стихин утхинь ахрар келтн.
2. Стихиг чееджар дасти.

ПУШКИН.

«Мини туск сонъсхвр
Өнр Арсагээр делгрх.
Олн келн амтнь:
Омгта славян, финнэ ач
Ода зерлг тунгуз
Тесгин иньг хальмг
Тегштэн намаг амлх».

(Б у м б)

Гал асгсн келн

Гашута булнъд тахшла...

Ўзг-ўгин эедж

Ўнн... ўксн уга.

Зөрг тохрсн ухан

Зүрк дүүргдж буслгсн.

Зүүдн биш, санан

Зүгяр ода күцв.

Александриск столп өндр.

Александрм гацс өндр,

Гарар эс суулгъсн

Голшг бумбнь дүнъганэ.

Сүртэгээр поэт чаддж

Серлэр уха бүлүдлэ,

Цаклгэн хурц келären

Цольгурддж йосиг шалгъла...

Зөрг...

Зеткүр хаанд шагсн

Зүткэ арм зевнэ

Зүркни унъгд буув...

Зуг зун джил

Зааглдж манас хагъцв,

Зөргтнь бахтдж темдглэд,

Джиргълтэ орн күндлнэ.

Хальмгин күүкинд нерәддж,
 Халун стихән бичләч,
 Өнр билгиннь өңцгт
 Өргдж үн дууллач.
 Хаана харнъгъу булнъгас
 Хальмгин гетлсинь медхшч,
 Сәәхн күүкдн шүлтдж
 Шекспир умшдгинь үзхшч.
 Чама дуулджанав,
 Чиддж дахджанав.

Алдр теегин үрнә
 Айста дуугъинь сонъсхшч.
 Йогър сәәхн дум
 Ятхин айсар джинъннә,
 Багш чамдан би
 Билгин үгән нерәднәв.
 Уул, дала керчдж
 Ухань гөлм цумлси,
 Ач, цолан дуудулгси
 Алдршгси Пушкин әмд!

ШАНДВА.

Гилгр хар үсән
 Гедргән цокдж самлси,
 Төгрг хар нүдәрн
 Тенд, эндән хәләсн,—
 Мөн мини өнъгтә
 Хальмг хар көвүн
 Кримин көк садт
 Кесг урѣгмл гәәхдждж...
 Үр сән бәнт?
 Хәрү өгхш.
 Үг келхитн ур?
 Хәрү келхш...
 Эн келсн үгмүдән
 Орсар орчулад келхлә,
 Энъкр мини үүрм
 Хәрүдин үг келв.
 — Алма-Ата балгъснас ирләв,
 Хасг келнә күмб.
 — А... а... та хасгвт...
 Хәрнъ хальмгар медхшлт.
 Шин үүринм нернъ
 Шандва болдж гарв.

Хасг хальмг хойр
 Хамцнъгъу иньгүд болввди.
 Шандван эцкнь — Базар
 Селәнә көдлмшч бәәдж.
 Бай¹ теднә хортн
 Басл гашутагъар шимдждж.
 Багъ настагъасн авн
 Базар байнд заргдәд,
 Садв гемәр үкәд,
 Шандваг өнчрүләд үлдәдж.
 Шандва бичкн бийнъ
 Байнд икәр аралддж.
 Советин йосни нилчәр
 Боодждж, батрдж өсдж.
 Багъчудин ницәнд орад,
 Классин медрлән өбдлүлдж.
 Бай, мулла хортдан
 Күүчәд хамхчдг дасдж.
 Хөрн зургъадгч джилд
 Харьковд сургъульд ордж.
 Шандва — хасг эндр
 Садвин эмч болдж.

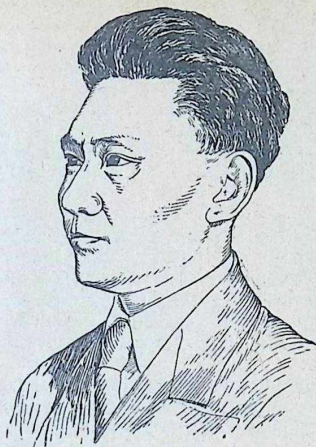
Словарь.

1. Багъчудин ницән гисн — комсомол.
2. Мулла — гелич.

Сурврмуд боли даалгъвр.

1. Шандван эцк юн күн бәәсмб?
2. Шандва ямаран күн болдж?
3. Шандван эцкнь юн учрар зарц бәәсмб? Шандва юн учрар сургъульта болдж гарв?
4. Эн стихиг чееджәр дасти.

¹ Бай — кулак.

Инджин Лидж

МОСКВАГЪАС ИРСН БАЙР.

Өндр огътръуд нарн инăджăлă. Өргн теегин ногъан эрăтр-джăлă, эркн джоболн салькн ээвртă агъарла наачала...

— Элст... Элст... гигъад эедж Москва дуудв. Джигтă ончта айсар джирджннăд телеграф дуудв.

Элстин телеграфин күүкн эки авгтан энүг йирин дуудлгън энъгин сунъгъг болгъад эн тер угагъар сонъсад суув.

Телеграфин цоклгъни айсар тасм нăрхн цаасн тасрхан угагъар гарв. Телеграфистк күүкн обрдăд, түүг эклăд умшв. Генткн, йиринă серглнъ күүкн улмар серсн болад одв. Окăр хойр нудан байрар гилвкүлăд, сунъгъгт келгдсн зăнъгиг шуд келхăр эргăд ардан хăлăхлăнь, сунъгъг зободг ковүн ордж аашдж.

— Шулун болдгар эн сунъгъгиг огх газртнъ күрг! — гидж ковунд эвкăтă бичкн цаас атхулв.—

— Сталин манад, Хальмг республикд, Ленинск сунъгъврин округар сунъгъгдх зов огчкдж, огчкдж! — гидж күүкн зүркни байран боодж ядад, адгъдж сонъсхв,

Сунъгъг зббдг кбвүн, — сумкдан эн эвтәкн бичкн цаас дүрчк-хләнь, — тер сумкнь мел тас дүүрч одсн болдж медгдв, күүкн тал гилс-хәләджәгәад, үг келх дүрс гаргъчад, түүгән келдгән уурад, ярс гидж инәв. — Кбвүн үкс гарад одв...

Эрлсн хурдн альвн машид Элстин уульнцсар эрвлзлдәд гүүлдв. Эдн цүврлдәд, нег-негән кбблддж йовх бнъгтәгъяр, цуг үзгүд талгшан гарад-гарад тарвалдцхав.

Элстәс республикин нутгудар бачм-бачм сунъгъгуд йовулдцхав. Нутгудас селәг, колхозмуд, совхозмуд тал телефонс джинъ-нлдцхәв. — Цугъар, эн цугъар, центр Москвагъас ирсн ик зәнъг тархагдджана, Москвагъас ирсн ончта зәнъг мана теегәр шуугад тарв.

Элт балгъсар, республикин элвг нутгудар, сунъгъврин цуг участксар кесг оln колхозмудар, күчтә ик совхозмудар, Кбк тенъгсин кбвәгъяр, кбгшн буурл Иджлин амар, малин, тракторин бригадмудар серглнъ оln агитатормуд-коммунистнр, красноармейцнр, комсомольцнр, дбгәтә омгта кбвүд, күүкд, эмчнр, багшир — цугъар бачм хургуд-митингс хуралдад, бахмджта дуугъан дуулад, нирглдәд йовцхав. Эдн цугъар дегц ик зәнъг, Москвагъас ирсн зәнъг келцхәв.

Өргн кбк теегәр энъндж деләд хбд, үкрмүд, адуд идшлгсн, — тедн заагур аксргсн, телүлсн, анъкадгсн мбрдтә улс, улан тугмуд брвкүләд, энд-тендәс довтлджана. Тедн заагур сахнълдсн бнъгтә йовгън улс чигн адгьлдна. Эдн иигәд, канъкисн үнртә ногъан деегүр баглад-баглад, шууглад, нирглдәд хурлдна.

Эдн-мана хальмгин адучнр, эдн — мана хббчнр, болн үкрчнр. Эдн цугъар эврә-эврәннь бригадмудар хурлдад, энъкр Москвагъас ирсн ик бахмджта зәнъг сонън байслгъар сонъсдж бәәцхәнә.

Нигтәр шавшад гарчксн нилх тәрәнә кбвәгъяр, кесг оln трактормуд болн машид дунд, хүвтә байрар дүркләд, оln трактористнр, дала тәрәчнр-колхозникүд хурлдна. Эдн, эн оln улс, агитатормудин сонъсхвриг экләд сонъссн: —

— Зәнъг гидг зәнъг эн зәнъг эн!

— Ура! Мана күндтә негдгч депутат үр Сталинд ура! Ура! — ллдж ханлтта байслгъта дуугъар хәәкрлднә.

Оln-оln хотдудар, оln-оln селәдәр бвгд эмгд бутарлдад, рдасн бичкдүдн шуугад дахлддж нирглднә. Эдн бас чигн цугъар ик зәнъгд күртлцхәр, ик зәнъг сонъсхар йовцхана...

Газетмүдин редакцсар, оln-оln школмудар, улан шугъусар поэтнр, писательмүд, журналистнр болд үзгүдән шухр-шухр гилгүләд байрин айсар геглзүлнә. — Эдн цугъар Сталин, энъкр Сталин гидж эклцхәнә...

Эн ончта зәнъг Москвагъас ирсн зәнъг, хальмгин өргн газрт, Элстәс экләд, кбгшн буурл Иджл күртл, Кбк тенъгсин кбвә күртл, Тенъ голин белчр күртл хамань болв чигн хурдар дәрвкдж күрв. Бахмджар пичкисн шуугата альх ташлдан дотр, менд болтха! Ура! — гисн байслгъта хәәкрлдән дотр, энъкр йик нерн, алдр Сталинә нерн тасрхан уга сонъгднә. Күн болгъна амн күндтә нериг келнә, күн болгъна зүркн нег байрар, нег айсар булыглна.

Делкәд нернь падрси тоомсрта алдр күүг — Иосиф Виссарионович Сталиниг Халымгин Верховн Советд күүндтә депутат кехәр республик минь энгдән, энгдән байсджана.

Күләджәси байрнь ирси республик күчтә олна байслгъар өвклзджәнә, республик энгдән ик байрар дуулджана. Республик дуул! Обдән авч дуугъан алдр Сталинд!

Сурврмуд.

1. Москвагъас байрта ямаран зәнъг ирдж?
2. Тер зәнъгиг оln äмтид ягъдж күргв, гедн ягъдж тосв?

Ф О Л Ъ К Л О Р

ТАВН ТӨ САХЛТА, НЕГ ТӨ ӨВГН.

(Хуучна тууль)

Кезэнэ бээдж... Тавн тө сахлта, нег тө өвгн эмгтэггэйн хоюрн бээдж. Тавн ямата, ганцхн улагч үкртэ, өвсн гертэ бээдж. Угата өвгн, эмгн хойр, улагч үкр, тавн ямагъан саадж уугъад теджэл кегъад бээдг бээдж.

Генткн нег сө нег ямагъинь хулха авада одна. Дакэд бас нег цөөк хонджагъад, бас нег ямагъинь авада одна. Эмгн, өвгн хойр ямандан зовада гундад сууна.

Нег өрүн босад халэхлэ, улагч үкр деернь дала батхн багшад баянэ. «Ямагъим хулха авада, үкрим батхн идэд баях, ягъджах юмн болхмб эн!» — гигъэд өвгн ташад авсн, тавн батхн үкэд оч.

Эн ямагъан хулхалад бээдг хулхачиг ягъдж аялгъсэ гиджэгъад — «Ташхин тавн батхн алдг кумб» — гигъэд, өвгн бичг бичэд, салькнд нискэгъад оркна.

Тер бичгинь байндан бээдж ядад, баатртан суудж ядад тошурхдж йовсн нег эргү байн олад авна.

«Пө, нанас даву күчтэ юмн бас бээдж билтэл эн!» — гигъэд, байн тавн тө сахлта нег тө өвгиг хягъад күрэд ирнэ. Эргү байн өвгнэд ирэд:—

«Ташхин тавн батхн алдг чивч? — гинэ. Э, бив!

— Не нанла маргъа кенч? — гинэ.

— Кенэ. Ямаран маргъа кехмб? — гидж өвгн өмнэснь сурна.

— Дөнн царин мах бархйч? — гидж эргү байн келнэ.

— Хойрдгч маргъань газриг гурвад чичэд гурвн ондг гаргыйн гидж өмнэснь өвгн келнэ.

— Зөв. Маргъаннь тулм алтн болг гидж келэд-хоюрн ө-шугъу моднур гарад йовна.

Тендэн одад, байн нег цар авч ирэд алчкад:

— Өвгн, та түлэ одад авада иртн — гинэ.

Өвгн ө-шугъу моднур ирэд, нег ац таслдж авдг аргъ уга болад, яхв гиджэгъад, бичкн шогънч утхарн нег ик ургъа модна йозур эргүлэд малтад сууна. Өвгиг удад болад баяхлань байн ирэд, өвгнд — ним удад ю кегъад баянэт гихлэ:

— Неджэгъад ацар зөөгъад баяхм биш, эн модиг малтад, йозу-рарнь сөнүглэд авада однав — гив,

— Ягълав, тиим дала модар ю кехв, тўлагъитн би авад однав — гигъад, ацмуд шудрад байн авад одна.

Не овгн та уснд одтн гигъад хойр утхур огъад тавнә.

Өвгн утхуран худгт булхулдж оркад, даадж эс чадхларн, энүг ягъса гигъад, бас шогънч утхарн худг эргүләд малтна.

Ардаснь байн гүүдж ирәд, өвгн ода кўртл ягъвт гихлә:

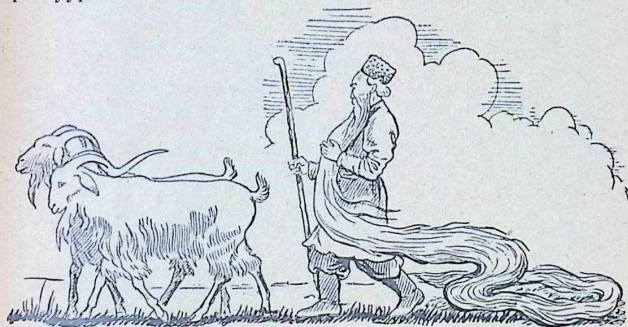
— Утхурар зобгъад суухм биш, эн худгиг йораларнь эргүләд авад однав — гив.

— Ай бүкл худгин усар ю кехв, би эврән авад одсв — гигъад, хойр утхурта усан авад байн одв.

Бүкл царин махиг болгъад байн идәд оркв.

Дәкәд өвгнә хўв цариг алад чанв.

Махиг болгъад, тевшд гаргъад огхлә, өвгн амсджагъад, хәә-крәд уурлв:

— Ягъвт? — гигъад байн сурхла:

— Давсн уга хот кўн ягъдж идмб! — гидж өвгн хәәкрв.

Тиигхләнь байн давс авч ирхәр, гер талан гүүв.

Арднь байн махан нўкид хаяд худгт хаяд чиләчкәд, тевшән долагъад суув.

Байн давс авад ирхләнь:

Чамаг кўләгъад суухм биш, джилвм кўрәд, давсн угагъар иддж оркв — гинә.

Дарук маргъань газр гурв чичәд, гурвн ондг гаргъдж авий гидж өвгн келв.

Байн зөв гихлә, өвгн газр гурв чичәд, урднь орксн гурвн ондгән даранднь гаргъад авна.

Байн кедү чичв гидж газрас ондгн гарч огхш.

Тиигәд өвгн хойр маргъагъан авад, тулм алтан авхар эргү байнад ирәд хонна.

Сөөднь өвгн хотна захд девләр хучад унтв.

Эргү байнагъас гал гарад бәәхлә, өвгн гетәд хәләв.

Байн ик утхан бүлүдсн «эн өвгиг эс алхла, нанд амр огш уга» — гидж гергтәгъән күүнддж сууна.

Өвгн хэрү ирэд, девлэрн цар чолу хучад ормдан оркчкад, цань мал заагт орад кевтнэ.

Байн утхан бэрси, гетдж ирэд, нег шаагьад оркхлань гал гарад одв. Хойрдад, гурвад шаахлань утхнь хугьрад унна. Байн утхиннь хугьрха хээдж олдж авад, гүүгьад хэрдж одна.

Өвгн өрүнднь босдж ирэд, сөөнэгьа нанд бөөстэ девл харгьдж кевтэ, бийим идэд бээв гихлэнь, эргү байн хүүхлэд сууна. Мини утхар шаасн эн өвгнд бөөсн идсн мет болдж гигьад, улм өмнкэсн икэр аав.

— Не өвгн алтан авч хэртн — гигьад, эргү байн баранасн тулм алт гаргьад өгнэ.

Өвгн даадж авч хэрдж чадш уга болад, яяхв гихлэрн — мишгин амнас бэрчкэд, өркэр өддэн хэлэв.

Тиигэд хэлэхлэнь эргү байн — Та ю хэлэдж бэйнэт? — гидж сурснд, өвгн келв: Тана харачар гаргьдж шивэд, эврэннь харачар орулхар бэйнэв — гинэ.

Эргү байн улм аагьад, мана харачтн муухн юмн, түүнэ ормд би танд эврэн үүрэд күргдж өгсв гинэ.

Өвгн зөв гигьад, байн тулм алт үүрэд гарад йовна.

Гертэн өбрддж йовад, не чи өрвэд күрэд ир, би одад хот белдүлжэнэв гичкэд, эмгндэн ирэд:

— Би тер байн ирхлэ, хот ке гисв. Чи — «бээсн махимдн кеер йовтлм, таниг дахдж йовсн эн байна ноха танас түрүлдж ирэд иддж оркдж гихлэчнь би» — Йир эн баячудин ноха дэн болна — гигьад, шогьнчан авад босхла, чи балган авад байнур бос гинэ.

Байн орад ирхлэ, орн деер суутн гичкэд, өвгн эмгэн хот ке гинэ.

— Бээсн махимдн, кеер аргэс түүддж йовтлм, таниг дахдж йовсн эн байна ноха танас түрүлдж гүүддж ирэд, идчкдж — гидж эмгн келнэ.

Тиигхлэнь өвгн үкс босад, йир баячудин ноха күртлэн дэн болна гигьад, шогьнч утхан белэсн сугьлдж авад, байнур дэврхлэ, тендэснь эмгн балган авад босна.

Эргү маньгэс байн эн тусад босхларн, өкэхэн мартад, джөм герин харачар толгьагьан гаргьчкад, ташр аахлэрн джолминь күзүндэн өлгдж авад, өргэд гүүнэ.

Байн зөвэр хол гарад джолман хайчкад йовдж йовхлань, өмнэснь нег нер гарад бээсн хулхач харгьдж.

— Адгэсн аэсн оньгтэгьэр хамагьас йовдж йовхмт? — гидж сурна.

Тиигхлэнь байн келнэ: — Йир эн ки маньгэс өвгнлэ меяркнэв гигьад, ут хаалгьан цугтнь цээлгьддж өгнэ.

— Я, ягьлав, тернь мини гар күн, би ямадинь хулхалад чилэлав. Ода үлдсн ганцхн үкринь буладж авхар йовнав. Хамдан хэрү одий — гинэ.

Тиигхлэнь байн-уга, ягьлав керго, терчнь намаг алх гинэ. Хулхач өмнэснь чи бийэн хайх гиджэхлэ хоорндан салш угагьар күзүгьан деесэр холвчкад йовий гигьад, — хоюрн күзүгьан холвдж авад, күрэд ирнэ.

Өвгн эн хойриг үзэд, ода ягьса гиджэгьад, эмгэн дуудад кел-

нә: «Хәлә, одак мана нәәдж, мана яма идәд бәәдг хулхачиг бәрдж авч ирнәв, гилә, үгдән күрдг сән залу бәәдж, кәтләд аашна—гигәд хәәкрхлә, байн бийән мекләд, бәрдж өгхәр йовдж гидж санад, хәрү гарад хурдлна. Күзүнь холвата хулхач, гедргән тусад, кәлнь оралдад чиргдв. Хулхачин хоолнь боогдад, аман аньгәгәд ирхләнь, «күн үкә йовтл инәгәд йовдмч» — гидж келәд, эргү байн улм хурдлв. Тигә гүүгә йовдж, хоюрн боогдад үкнә. Те-гәд өвгн арднь амрад, джиргәд бәәнә.

Сурврумд болн даалгәвр.

1. Өвгн юнәгәд тавн батхн алсмб?
2. Өвгн эргү байнла ямаран маргә кев? Ягәдж шүүв?
3. Өвгн эргү байниг ягәдж әәлгәв?
4. Өвгн хортдудасн ягәдж гетлв?
5. Эн туулиг тасрхасар әнәглтн.
6. Әнә болгәиднь толгә өгтн.

ТОВГН ӨВГН.

Кезәнә бәәдж. Зун улан үкртә, гурвн күүктә эмгн, өвгн хойр бәәдж. Эцкннь базр орджагәд, «базрас ю авхулнач?» — гидж ик күүкнәсн сурна. — Торгәна хатугәсннь, булгәна харасннь авч ир, — гидж ик күүкннь даалгәв.

Дарук күүкн бас торгән, булгә асрдж ас гив. Отхн күүкн хаана отхн хар көвү хулддж асрдж ас гидж келв.

Өвгн базрт ирәд, хойр күүкндән торгәна хатугәсннь, булгәна харасннь хулддж авчкад, хаанаг орад гарна. Хаанад ирәд, өвгн хаана барун эркид чөкләд сууна. Хаанахн нәәртә, наадта бәәх улс болад, му өвгиг бәрн үзсн уга. Тигәд бәәгәд хан генткн үзәд, «өвгн ямаран кергтә йовнат» — гидж сурснд, өвгн келн гихлә, хаанас әәгәд, бән гихлә бас хату болад, экләд келв: «Мана отхн күүкн хаана отхн хар көвү хулддж авч ир гигәд намаг тәвв» — гив. «Хан өвгнә келсн үгиг зөвәр тоолджагәд, хәрәд күүкән әмнә газад бийәр, арсна дотад бийәр өмсдг чүүдә цагән шалвр киилг хойр болн күүкән авад иртн» — гив.

Өвгн хаана келснд хәрү өгдг аргә уга болад, гарад хәрв. Өвгн хаалгәдан хаана келсн юмиг ягәдж күцәхв гигәд, зовад тоолад йовна. Эс күцәхлә хааг наад бәрсн болдж гарх гигәд, чееджләрн күүндә йовдж гертән күрәд ирв. Өвгиг күрәд ирхлә, хойр ик күүкннь базрас авхулсн торгән аве. Отхн күүкннь аав кенд ю аввч? — гихлә, хан чамд көвүгән хулдсн уга, хәрнь бийичнь иртхә гив — гичкәд, шуукрад орн деерән суув.

Аав, зовх юмн уга, нань ю келв? — гидж күүкн сурв. Әмнә газад бийәр, арсна дотад бийәр өмсдг чүүдә цагән киилг, шалвр хойр уяд, чамаг авч иртхә — гив гидж келв.

— Маньгәдуртан лавкас эд асрдж ас, уйхд юмн уга гигәд келчкәд, күүкн зөвәр байрта бәәнә. Маньгәдуртнь авхулад, күүнд уйдг болшго «шикрлг нуурин көвәд шил гәрд бәәшннь бәәдм, түүнд намаг» күрг — гидж күүкн келв. Аргә уга, гаргәсн гемтә күн күргәд гарна.

Зөвәр удан йовад, күрг гисн газртнь күрэд ирв. Күүкн тергнасн буугъад бääшнтьгүр орв, эцкнь хәрү хәрв. Күүкн долан хонгт уйчад, хәрэд күрч ирв.

Ода хаанагүр күүкән күргх болад эк эцкнь зөвәр уутърад бääнә. Ээдж күргхлә бор гер самгъа болх, аав күргхлә зун улан үкр самгъа болх, күргх кү хәәтн гидж күүкн кель.

Эцкнь күргх кү хәәгъад йовдж йовтлнь, Сәвдә гидг эмгн Сәвдә гидг күүктәгъән бидн күргнәвдн гигъад, өвгиг дахад күрч ирв. Өвгн, эмгн хойр күүкндән мөрн терг тач өгәд, хаана күртл идх хотинь өгәд йовулна.

Өвгнә күүкиг суулгъдж авад, Сәвдә гидг эмгн, Сәвдә гидг күүктәгъән гарад йовна. Тингәд кесг хонгт йовад оркна, эк-күүкн хойр хотан идәд йовна, өвгнә күүкнд өгхш. Күүкн харгънад укн гигъад ирхләрн, хотаснь сурна. Нег нүдән өгәд ид гидж эмгн кель: күүкн идл уга теслцәд йовад йовна, күүкн улм харгънад ирв. Аргъ уга нег нүдән өгәд иднә.

Дакәд кесг йовчкск цагт, күүкн бас харгънад үкн алдад ирв. Бас хог сурхла, нег нүдән өгәд ид гив. Нег нүдән бгл уга хаанад күрхәр седәд чама гигъад йовна. Йова йовдж эджго цагъан кодәд ирәд, аргъ уга харгънн гихләрн, бас нег нүдән өгәд, хот иднә. Хойр нүдинь авчад, эк-күүкн хойр хуучн худгин орм хәәгъад гарна. Хәәгъә йовдж нег худг олдж авад, күүкиг унъгъачкна. Туунәсн кәндрәд гархла, хаанахн үзгәд бääв.

Эн күүкиг худгт унъгъахларн эмгн эврәннь күүкән хаана көвүнд өгхәр унъгъав. Тер кевтән йовад эмгн күүкн хойр хаанагүр ордж ирв. Тергнасн буугъад, эмгн күүкн хойр ордж ирәд, эмгиг тәмк татад, иигдж тингдж бәәтл «күүкнәнтн нүдн ягъад онъкисмб?» гидж хан сурхла: «Хол газрт хәлән гидж тингск болгов» — гидж эмгн кель. «Хамрнь юнъгад шонъшисмб?» гидж хан дәкн нег сурв. «Хол газрт нусан нин гидж тингск болгов» гидж, эмгн хәрү өгв.

Чуудә цагъан киилгән шалвртагъинь хаанд өмскәд, хүрмтич болад, амрад джиргъад бääв.

Хаана үкринь гурвн джилдән хәрүлск эмгн өвгн хойр хаанагъас тедүки цахртнь бәәдг бәәдж. Өвгн нег өдр үкрән хәрүлдж йовад, одак күүкиг хайск худгин өөр ирәд, онъгәгъад хәләджәгъад, аәгъад, үкрән туудж авад, хәрәд күрч ирнә. Гертән хәрдж ирәд, ард хуучн худгин йоралд нег күүкн бääнә, нам аәгъад сәәнәр хәләск угав гихләнь, эмгнь йо ягълав, кишго гәртә өзднъ, чи ман хойрт юн болв чигн болхов адг-ядхдан деедж иддг күн эс болв билү, үрн болдж нег дуудулх гигъад, эмгн асрдж өгтн гидж өвгндән кель.

Манъгъдуртнь өвгн үкрән туудж гарад ирәд, худгин йоралд бәәск күүкиг татад гаргъад авна. Хойр нүдн угагъас биш, айта күүкн. Аскн ора болад, өвгн малан өкәлгъад, күүкән дахулад авад ирнә. Эмгн үкск арви зургъан үрән босдж ирск әдл болад байрлна. Эмгн өвгн хойр күүкәр күүк келж авад бääнә.

Эн күүкн нүдн уга болв чигн нүдтә күүнлә әдл юм кегъад, нөкд тус болад, икәр таасгәд бääнә. Иигдж-тингдж бәәгъад өвгн балгъс орна. Аав нанд оштвин торгъна кизәр хулддж асрдж ас

гидж кууки даалгъв. Өвги кууки даалгъсиг цугтны куцагъад, хулдад авч ирнэ.

Тер торгъна оштин кизэрэр, нүдн уга бийн амтид ик гээхүл болм кечч уяд оркна. Маньгъдуртн эцкән малас ирхлә, одак кеччән өгэд, хаана тал базрлулна. Эн кеччиг мөнъгнас өгшгов, хатсн хар нүднәс өгнәв гигъад кел, гидж заадж өгэд, тәвнә. Эцкнъ хаана өбгүр базрлна, кеччин сәәхнд кесг улс нанд мөнъгнас өг-гигъад кесг амти эрлдәд бәәнә, тер бийн өвги өгхш. Тиигджатл хаана көвүн ирәд, өвгнлә куундәд өвги мөнъгнас өгшгов гив.

Хаана көвүн гертән ирәд, тенд нег өвги йир сәәхн кечч гуулгдж йовна, мөнъгнас өгхшв, хатсн хар нүднәс өгнәв гидж келнә гихлән, хадм эк — хатсн хар нүд күргнәсн яднч гигъад, гаргъад хатсн хар нүд өгнә. Хаана көвүн одак нүдән өвгнд өгчкәд, өвгнә кеччиг авв. Өвги нүдиг авч ирәд куукидән өвг. Кууки девтәгъад зүүчкәд, нег нүдтә күн болв.

Нег нүдтә болчкад, бас өмкдән орхнъ арви холван сәәхнәр нег кечч уяд, эцкдән өгэд тәвв. Мөнъгнас бичә өг, хатсн хар нүднәс өг гигъад, өвгнә бурад өлгәд хаанаг төгәлүләд тәвәд оркна. Өмкдән орхнъ давугъар амти өвги деер дарцад, дарад авч одн алдад бәәнә. Дәкн хаана көвүн үзчкәд, гертән ирәд, ай өцклдүрkd орхнъ арви холван сәәхн кечч нег өвги авч йовна, бас хатсн нүднәс өгнәв гинә гидж келхлән, эмги хатсн хар нүд күргнәсн яднч гигъад, бас нег нүд гаргъад өгнә. Хаана көвүн өвгнд нүдән өгчкәд, кечч авад хәрдж ирв. Өвги бас одак нүд куукидән авч ирәд өгчкв. Кууки девтәгъад, хойр нүдтә йосн күн болад бәәв.

Одак хаана көвүнә хадм ээдж, хойр нүдән өгн тусчкад, зөвәр зовад тоолад бәәв. Тиигджәгъад эмги одак куукинә амн шикрлг нуурин тул загъснд бәәдгинь сандж авв. Юнъгад гихлә эмги куукинә нүдинь авхдан амн әлд бәәдгин сурдж авсн бәәдж. Тиигәд эмги аргъ ююнд гиджәгъад чи гемт, юн кергтә гигъад сурсн цагт, шикрлг нуурин тул загъсна махнд дурлнав гидж кел гигъад, эмги куукидән дасхв.

Хаана көвүнә герги одн алдад гемтнә, гемтсн хатиг ююнд дурлнач гихлә, экиннъ заадж өгсиг келв. Хаана көвүн түдл уга түшмлмүдән дахулад, шикрлг нур орад гарна. Эдниг нигәд йовджахинь өвгнә кууки медчкәд, аав ээдж хойр намаг үкхлә шикрлг нуурт бәәсн шил гәрд бәәшнъд цогчим хайтн гидж эк, эцк хойртан келв. Хаана көвүн, түшмлмүдтәгъән тул загъсиг бәрдж авад алад, өвгнә кууки дахн онъгрнә.

Тул загъсиг алад эвдчкәд, хаана көвүн цөснъ кергтә болх гигъад цөсинь кеччдән дүрчкнә. Махинь авч ирәд, хот кедж өгхлә уумш-идмш болад хан көвүнә хати эдгнә. Өвги үксн куукин шикрлг нуурин көвәд бәәсн шил гәрд бәәшнъд хайчкад, өмкн үксн арви зургъан үрән дәкәд нег зальсн болад зовад бәәнә.

Удл уга, иигдж-тиигдж бәәгъад, хан көвүн түшмлмүдән, нохасан, шовугъан дахулад анъ, шову харвад йовдж йовтлнъ, шикрлг нуурин көвәд бәәсн шил гәрд бәәшнъ деер шовунъ суучкад, ирл уга бәәгъад бәәнә. Дуудж ядчкад, нег түшмлән авад ир гигъад, тәвәд оркна; одсн түшмл бас ирхш. Тиигәд ардаснъ бийнъ некдж ирнә.

Ирэд бääшнъгин терзәр хәләхлә, нег сәәхн күүкн унтсн серуһнь медгдл уга кевтдг болна. Толгъа деернь нег гуһн наста бальчр күүкд ууляд бәәнә. Хан көвүн түшмлмүдән дахулад орад ирнә. Эргәд хәләджәгъад хан көвүн тер уульджасн бичкн күүкиг теврәд авад саатулна. Тер бичкн күүкн уульдган зогсхш, аргъан барад, ю болв чигн бәрүлнә, тер бийһнь зогсхш. Тер кевтән одак цөстә кеччән бәрүлнә, невчк дунь уурна. Одак бичкн кууки кеччд бәәсн цөсиг уудлад авчкад, үкс буугъад, кевтсн күүкнә амнд дүрчкәд, бийһнь уга болдж одна. Кевтсн күүкн мууха удан унтснб? гигъад, үсән иләд, босад ирнә.

Босхлань, хан көвүн ю бис сура бәәтл, одак күүкн кезәнәкән туудждж келнә. Ягъдж йовсан экнәс авн үктлән ямаран зовлһнь үзсән цәәлгъад келхлә, хан көвүн медчкәд хәрәд гарна. Гертән ирәд эцкиндән бууна. Омһнь дань гертән буудг кун, ода ягъад әс бууджахмб? гигъад, хатн әктәгъән уумәд бәәнә. Тиигджәгъад көвүн терүрн ирәд, хатн хадм эк хойран мөрнә дел сүл авит, аль давтмр улан кир авит гихлә давтмр улан кирәр ю кехв, далн мөрнә дел сүл авнавдн болв. Тииклән эмһг актс авч ирәд, хашалчкад, одак эк күүкн хойриг актс заагт хаяд уурмг-заармг кегъад оркна. Тиигчкәд, шикрлг нуурин көвәд, шил гәрд бәәшнъд бәәсн күүкән авч ирәд, джиргъад бәәв.

Сурвермуд болн даалгъвр.

1. Товгн өвгнә отхн күүки юнъгад хойр нүдн уга болв? Терүг кен юн учрар худгт хайв?
2. Хаана үкрч өвгнәд күүкн ягъдж одв? Тер өвгнәд ягъдж бәәв?
3. Кууки нүдән ямр кевәр хәрү авв?
4. Юн учрар күүкн үкв?
5. Кууки хәрү ягъдж әмдрв? Зовлһнь әдлгсн эк күүки хойр ямр засгла харгъв?
6. Эн туулиг чееджәр дастн.

АХ, ДҮ ГУРВН.

(Хуучна тууль)

Кезәнә бәәдж. Нег үкртә ах дү гурвн бәәдж.

Нег дәкдж ик ахнъ иигдж бәәдж болшго, йовдж кәдлмш хәәх кергтә гиджәнә.

— Үкрән ягъй? — гидж дундкнъ сурхла, алад әдләр хувадж авхмн гидж бичкнъ келджәнә.

Үкриннъ махан гурв әнъгләд, хувадж авад, йова, йова йовтл, ик ахиннъ махнъ чиләд, салат гарна.

Йова, йова йовтлһнь нег өвгн харгъад — көвүн ягъдж йовлач? — гидж сурджана.

Кәдлмш хәәдж йовлав.

— Нанд ялчар орнчи?

— Орна.

— Ямаран кәдлмш кехмб.

— Зуг ганцхн мөрнә санъгъс хурахмн; нань кӧдлмш уга. Хот хувцнчн дурндан. Зуг уурлхмн биш. Түрүләд уурлсан аллцата.

Зӧвтә — гидж кӧвүн келджәнә.

Ӧвгнәд ирәд, ӧрүнднъ мӧрнәннъ санъгъс хурахар гарна. Мӧрн санъгъслад чигн бәәнә, кӧвүн хурагъад чигн бәәнә.

Мӧрн үд кӱртл санъгъслад оркна. Кӧвүн хурадж кӱцхш.

Эзән зальгсн санъгъслдг юмб энчи! — гигъәд кӧвүн уурлад, хәәкрәд оркна.

Тер үгинь ӧвгн сонъсчкад, мӧрнәннъ санъгъснд шургъулад алчкна.

Ялчан алчкад, ӧвгн дәкәд ялч хәәгъәд гарна.

Йова йова йовдж дундк кӧвүнлә харгъад:

— Кӧвүн ягъдж йовнач? — гидж ӧвгн сурджана.

— Кӧдлмш хәәдж йовнав. —

— Нанд ялчар орнчи? — Орна.

— Ямаран кӧдлмш кехмб?

Зуг ганцхн мөрнә санъгъс хурахмн; нань кӧдлмш уга. Хот, хувцн дурндан. Зуг уурлхмн биш. Түрүләд уурлсан аллцата.

— Зӧвтә — гидж кӧвүн келджәнә.

Ӧвгнәд ирәд, ӧрүнднъ мӧрнә санъгъс хурахар гарна. Мӧрн санъгъслад чигн бәәнә; кӧвүн хурагъад чигн бәәнә. Мӧрн үд кӱртл санъгъслад оркна; кӧвүн хурадж кӱцхш.

— Эзән зальгсн санъгъслдг юмб энчи! — гигъәд кӧвүн уурлад хәәкрәд оркна.

Тер үгиг ӧвгнъ сонъсчкад, мӧрнәннъ санъгъснд шургъулад алчкна.

Ялчан алчксн ӧвгн дәкәд ялч хәәгъәд гарна.

— Йова, йова йовдж хамгин дүүләнъ харгъна.

— Кӧвүн, ягъдж йовнач?

— Кӧдлмш хәәдж йовнав.

— Нанд ялчар орнчи? — Орна.

— Ямаран кӧдлмш кехмб?

Зуг ганцхн мөрнә санъгъс хурахмн; нань кӧдлмш уга. Хот, хувцнчн дурндан. Зуг уурлхмн биш. Түрүләд уурлсан аллцата.

— Зӧвтә — гидж, кӧвүн келджәнә.

— Кӧвүн ӧвгнәд ирәд, хонад ӧрүнднъ мӧрнә санъгъс хурахар гарна.

Мӧрнә ӧр ирәд, дӧрвн бахн ургъачкад, хойраснъ мӧрнә толгъагъаснъ дүүджләд, хойраснъ сүүләснъ дүүджләд алчкна.

Ӧвгн кӧвүг аәмшгтә ӧшәтинъ медчкад, меклхин аргъ хәәнә. Кӧвүн чигн гетлцәд бәәнә.

Нег дәкдж кӧвүг үзл уга — Би кӧвүг моднд зарнав. Тенд одад чи мод бичә да, чи бичә эрг — гидж сүк төгә хойрт ӧвгн закджана.

Кӧвүн моднд одад, сүкәр мод чавчна, тернъ даахш.

Сүкәр төгән тавг авад чавчад оркхла сүк — даанав, д аनाव гигъәд даагъад бәәнә.

Модан ачдж авад, гарад йовхар седхлә, төгә эргдж ӧгхш. Тӧгәр сүкәр чавчад оркхла, төгә — эргнәв, эргнәв — гигъәд эргәд бәәнә. Тегәд кӧвүн модан авад кӱрч ирнә.

Асхн болна. Кӧвүн мах утл гидж ӧвгн келджәнә.

Көвүг мах авад утхла бвгн гарчкад, дөрвн нүдтә хар ноха болад ордж ирәд, мах булана.

— Нохан амн күрсн махар ю кенәч, өгчк! — гидж эмгн келнә.

Махиг өгчкәд, шинәс мах авад, утхларн, өвдг доран чимкүр тәвчкнә. «Нохаг» дәкәд ордж ирлгънлән, көвүн бәән чидләрн толгъадад оркна. «Ноха» көлврдж босад, гәнънәд гарад одна.

Чимкүрдүлсн бвгн — ях, ях, зелин гаснд бұдрад, цохан илджлчкүв — гинә.

— Ягъсн саг уга бвгмби? — гидж көвүн келнә.

Өрүндн бвгнә үкрн ус ордж йовна.

Өвгн үкрән дахад ус ордж йовад, — бадья, деес хойр авад ир-е-е! — гигъад көвүнд хәәкрнә.

Көвүн әс сонъсн болад, бадья чигн деесн чигн угагъар дахад

йовад йовна. Худг деер ирнә.

— Бадья угагъар ю хәәвч?

Деестәг авад ир гигъад бвгн закна. Көвүн гүүгъад, деесн угагъар бадья авч ирнә.

Деесн ягъв? — Мартчкджв — гидж келчкәд, гүүдж йовад, зуурас хәрдж ирәд, — эмгнтн деесн уга гинә — гидж келнә.

Йо, деесәр гесән оралгъ — гидж бвгн эмгән келнә.

Көвүн дәкәд гүүдж одад эмгиг алад, гесинь авад ирнә.

Өвгн үзн чочад — энчн юмби? — болна.

Эмгнә гес авч ир гидж әс келт? — гидж көвүн сурджана.

Йирән көвүнәс әс мөлтрхлә, нам бийимм әмнд күрх бәәдлтә — гидж санджагъад, үкрән алад, боорцг кегъад, авдрлад бәәнә.

Нег сө бвгн авдран авад оргън гиджәсиг медәд, — унтата гидж сантха гидж ухалад, девлән бомбалгъад оркчкад, көвүн авдртнв орад кевтнә.

Өвгн көвүнәс мөлтрджәх күн болад, авдран үүрч авад гарад зулна.

Өвгн йова, йова йовдж зөвәр газрт йовчкад — Одал көвүнәс мөлтрүв гидж санад, ардан эргәд —

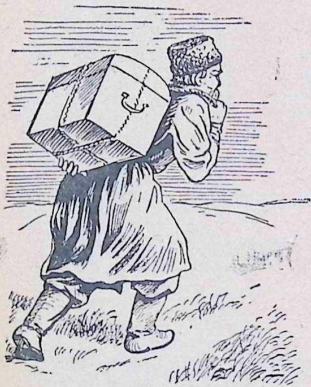
— Көвүн, көвүн, намас хуурвчи? — гигъад хәәкрнә.

Авдр дотр кевтсн көвүн — Хуурв! — гинә!

Эән зальг, сонъсдж дасн чикн болад нигәд бәәнү — ягъни? — гигъад, өрәсн чикән тәәрәд хайчкна.

Дәкәд зөвәр газрт йовчкад, — көвүн, көвүн намас хуурвчи? — гигъад хәәкрәд оркна. — Хуурв! — гидж көвүн хәрү өгнә.

— Эән зальг, сонъсдж дасн чикн болад нигәд бәәнү ягъни? — гигъад бас нег чикән тәәрәд хайчкна.

Бас зөвэр йовчкад, көвүн, көвүн намас хуурвчи?—гиггяд гурвдад хайкрад оркна.—Хуурв—гидж көвүн хэрү өгнә.

—Эзән зальг, аадж дасн гар болад иигад бәәнү ягъни? гиггяд, нег гаран тәәрәд хайчкна.

Туунәси өвгн зөвэр йовчкад, геснь өлсәд бәәхлә, боорцг идхәр авдран уудлна.

Авдран сәклгнләнь цаагъаснь көвүн гарч ирәд, гарггяд көбнә.

Көөггә, көөггә йовтл хулсар орад, геедрдж одна.

Көвүн өвгиг геечкәд, нег хотнд ирнә.

Тернь хаана хотн бәәдж. Хан гемтә бәәдж. Хаанахн хаанд туслхмн болвзгоч?—гилдәд сурлдад бәәнә.

—Чадхв, чадхв!—гидж көвүн хэрү өгчәнә.

Хаанахн эмчһн олдж авсн боллдад шууглдад бәәнә.

Көвүн цадтлан хот уудж авад, хааг эмнх күн болад, нег цаас авад хәләджәггяд:

—Эн өмнк хулснд чикн уга—күлмн, өрәсн гарта өвгн бәәх бәәдлтә. Тер кишго өвгиг алхла хан эдгх, бәрәд авад иртн—гиджхаанахнд келдәнә.

Хаана ялчһр цуггяр гарч йовад, хулсиг хадад, өвгиг бәрәд авч ирнә.

Өвгиг алад, хааг шөлнә, хан өвгнә махар шөллчкхлә үкдж одна. Хааггән алулчксн хаанахн—кишго хортн әлдәс ирвчи?—гиггяд, көвүг гарггяд көбнә.

Көвүнә өмн нег мөртә күн йовад йовна.

Нег кууг кесг күн көөдж йовсинь узчкәд, одак залу—Көвүн, көвүн яггәдж йовнач?—гинә.

—Хан гемтәд үкдж, тегәд намаг хан бол гиггяд көөдж йовна. Би болхшв гиггяд зулдж йовнав.—Та хан болх болвзат? Нанд мөрән өгчктн—гихләнә.—

—Я, яггяв; хәәмнь тиим болхла ав. Ут-насл!—гиггяд, мөрән өгчкнә.

Көвүн мөринь унад, зулад гарч одна.

Сурврмуд болн даалггвр.

1. Байн өвгиг аврлт уга алач махчинь яггәдж медхмб?
3. Ах дү гурвна дүүггынь серлтә, олмггаггынь яггәдж медхмб?
3. Көвүн өвгиг яггәдж бәрүлв?
4. Хаанахн көвүг юнъгад көбв?

ШААЗГЪА САН НААДЖТА, ЭМГН — ӨВГН ХОЙР.

(Хуучна тууль)

Кезәнә бәәдж. Эмгн өвгн хойр бәәдж.

Нег дәкдж өвгиг гертәс гарч йовтл, нег итлг нег шаазгъа хойр гурв шүүрч бәрәд, ташртан унад оддг болна.

Өвгн укс гүүгъад, итлгиг үргәгъад, шаазгъа хагъцулад авна.

Итлгт шүүрүләд, өрүлгъән үмтәлгъсн әрә әмтә шаазгъа өвгн гертән авч ирнә.

— Шовун болв чигн әмтә юмнлм гигъад, эмгн өвгн хойр шаазгъаг асрад бәәнә.

Көгшәсин асрлгънд шаазгъа әм авад кәлд орад ирнә.

Нег дәкдж шаазгъа, әм аврсн ач, тус болсн аав-әәдж хойр танд ик ханлт өргдж бәәнәв. Би эн газрин күн бишв. Алвтасн гарад кесг болчквв. Ода дирунь кұрх зөвтәв. Тандан ода ююгъан өгхв гигъад, нег өрүлгъ таслдж өгв.

— Түрәд бәәсн цагтан күрәд ирти — гичкәд, нисәд йовдж одна.

Кесг джил болад, кемдјән уга цаг бнъгрнә, эмгн өвгн хойр эдлвр-ууврар түрәд ирнә.

Нег дәкдж — ода ягъдмб? — гиджәгъад аргъан бархлари эмгн авдран уудлна. Угта уудлгъна сүүләр, эмгн авдрин йоралас нег өрүлгъ олдж авад:

— Өвгн, джигтә юмб! Эн мана авдрас өрүлгъ ю хәәсмб? — гидж сурна.

— Снак мана сән нәәдж шаазгъан өрүлгъ болхгов. Нам мартдж бәәджвдн. Иигдж укхин ормд шаазгъа сән нәәждән күрәд үкнй. Ягъв чигн дөнъ болх гидж өвгн төгскв.

— Ягълав, өвгн шулудтн! Ю заяна, заясин авч ирти гидж эмгнъ келв.

Өвгн бедрәд, шаазгъа сән нәәждән орад гарна. Джил-джилдән йовад, джилин арви хойр сардан йовад, сар-сардан йовад сарин учи хонгтан йо ад, шаазгъад өбрәд ирх кемд зуурнь харадан живр сахлта хар улан залу харгъна.

— Өвгн мөндвт? — М нд.—

— Хам рин оч йовнат? — Шаазгъа сән нәәждән.

— Ша азгъа сән нәәджәсн ююгъин авх күмбт? — Өгсинъ авх угав.

— Уга тинм биш. Ач-тус кесн аав ю авнат? Авнав гисән автн — гихләнъ — Алтн мөнъгәр санъгъслдг алг даагъитн авнав гитн гидж келчкәд, залу уга болдж одна.

Өвгиг шаазгъанд ирхлә, шаазгъанкн ик байр кеджәдж. Өвгиг шаазгъа долан-долан дөчн йисн хонгт гинчлүләд, — Өвгн танд юн кергтә; авнав гисән автн — гидж келдјәнә: Өвгн келнә:

— Алтн мөнъгәр санъгъслдг алг даагъитн авнав — гинә. Шаазгъа буру хәләдж уулад, зөв хәләдж инәгъад, алтн мөнъгәр санъгъслдг алг даагъан кәтлүләд тәвнә.

Өвгн даагъан авад, йовдж йовад, хаанад орад гарсл чигн гигъад, хаджигъад хаана газа ирхлә, хаана хотна кесг көвүд шагъа наачдг болна. Өвгн даагъан уйчкад, — Көвүд алтн мөнъгәр

саньгьслдг алг даагьн саньгьсл — гидж бича келтн гичкэд, хаанад ордж одна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: — Алтн мөнъгяр саньгьслдг алг даагьн, саньгьсл! — гилдэд хяаькрлднэ.

Алтн мөнъгяр саньгьслдг алг даагьн алтн мөнъгн хойрар мел саньгьслад баянэ. Көвүд иим ик олзта мори олдсид байрлад, алг даагьна ормд мел тиим даагь авч ирэд уйчкад, алг даагьиг бултулчкна.

Хаанад орсн овгн хаанд: — Зергас танд алтн, мөнъгяр саньгьслдг алг даагьн белгтэ ирвв — гидж баралхна.

— Алькв тунъгичн хэлай! — гигьэд хан овгиг дахад гарна.

— Овгн даагьндан ирэд — Алтн мөнъгяр саньгьслдг алг даагьн, саньгьсл! — гигьэд нег келэд оркна, саньгьслхш, хойр келэд оркна, бас саньгьслхш. Гурв келгьнлэнь даагьн хойр дууна эргмд харар бгэд, хаатагьинь хойрагьин лашад оркна.

Хан уурлад, сөбвнъгүдэр баяшнъгэн гурв эргүлдж көблгьэд, модар үктлнь өгүлнэ.

Овгн шаазгья сэн нээджүрн дэкад гарад йовна. Джил-джилдэн йовад, джилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин гучн хонгтан йовад, шаазгья сэн нээдждэн бөрдэн ирхин алдид, зуурнь харадан дживр сахлта хар улан залу харгьна.

— Овгн мендвт? — Медн!

— Хамаран оч йовнат? — Шаазгья сэн нээдждэн.

Шаазгья сэн нээджэсн ююгьинь авх күмбт? Огсинь авх угав.

— Уга, тиим биш. Ач тус кесн аав ю авнат? Авнав тисэн автн гихлэнь: Тосн өбкэр пилгдг тоста хар авдритн авнав гитн — гидж келчкэд, залу саак кевэри уга болдж одна.

— Овгиг шаазгьанд ирхлэ, шаазгьанхн ик байр кеджэдж. Овгиг шаазгья долан-долан дөчн йисн хонгт нээрлүлэд:

— Овгн танд юн кергтэ; авнав тисэн автн — гидж келдженэ.

— Тосн өбкэр пилгдг тоста хар авдритн авнав — гидж келдженэ. Шаазгья буру хэлэдж ууляд, зөв хэлэдж инэгьэд тосн, өбкэр пилгдг тоста хар авдран бгэд тэвэд оркна.

Овгн авдран авад йовдж йовад, хаанад орад гарсл чигн гигьэд, хаджигьэд хаана газа ирхлэ, хаана хотна кесг көвүд шагья наачадг болна. Овгн авдран газа оркчкад, —

— Көвүд тосн өбкэр пилгдг тоста хар авдр пилг гидж бича келтн — гичкэд, хаанад ордж одна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: — Тосн өбкэр пилгдг тоста хар авдр пилг, пилг! — гилдэд хяаькрлдэд баянэ. Тосн, өбкэр пилгдг тоста хар авдр, тосн бөкн хойрар мел пилгэд баянэ. Иим ик олзта авдрт дурлад, көвүд ормднь адл авдр авч ирэд тэвчкэд, тосн, өбкэр пилгдг тоста хар авдриг бултулчкна.

Хаанад орсн овгн хаанд: — Зергас танд, тосн, өбкэр пилгдг тоста хар авдр белгтэ ирвв — гидж баралхна.

— Альков, тунъгичн хэлай! — гигьэд, хан овгиг дахад гарна.

— Овгн авдртан ирэд: — Тосн өбкэр пилгдг тоста хар авдр — пилг гигьэд нег келэд оркна, пилгхш. Хойр келэд оркна, пилгхш

Гурв келэд оркна, пилгхш.

— Кишго худлч көгшн зүгдг — гигъад, хан уурлад, сөөвнъ-гүдәрн бәәшнъгән гурв эргүлдж көблгъад, үктлнъ өгүлнә.

Өвгн шаазгъа сән нәәджүрн дәкәд гарад йовна. Джил-джилдән йовад, джилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин гучн хонгтан йовад, шаазгъа сән нәәджиндән өбрдәд ирхин алднд, зуурнь харадан дживр сахлта, хар улан залу харгъна:

Өвгн мендвт? — Менд!

Хамаран оч йовнат? — Шаазгъа сән нәәдждән.

Шаазгъа сән нәәджәсн ююгъинь авх күмбт? — Өгсинь авх угав! —

— Уга, тиим биш. Ач-тус кесн аав ю авнат? Авнав гисән автн гихләнъ — тогльдж йовад цокдг тог шаавритн авнав — гидж келтн — гичкәд, залу саак кевтән уга болдж одна.

Өвгиг шаазгъанд ирхлә, шаазгъанкн ик байр кеджәдж.

Өвгиг шаазгъа долан-долан дөчн йисн хонгтан нәәрлүләд, — өвгн танд юн кергтә? — авнав гисән автн гиджәнә.

— Тогльн йовдж цокдг тог шаавритн авнав — гидж келджәнә.

Шаазгъа буру хәләдж ууляд, зөв хәләдж инәгъад, тогльн йовдж цокдг тог шаавран өгәд тәвәд оркна.

Өвгн шаавран авад йовдж йовад, хаанад орад гарсл чигн гигъад, хаджигъад хаана газа ирхлә, хаана хотна кесг көвүд шагъа наачадг болна.

Өвгн шаавран газа оркчкад:

— Көвүд, тогльн йовдж цокдг тог шаавр тогльн йовдж цок — гидж бичә келтн — гичкәд, хаанад ордж одна.

Арднъ үлдсн көвүд зөрц: — Тогльн йовдж цокдг, тог шаавр тогльн йовдж цок — гилдәд хәәкрлдхләнъ, шаавр көбгъад тогльн йовдж толгъадад, теднә мууднъ күрәд бәәнә.

Хаанад орсн өвгн хаанд: Зергәс танд тогльн йовдж цокдг тог шаавр белгтә ирв — гидж баралхна.

— Альков, тунъгичн хәләй — гигъад хан өвгиг дахад гарна. Хан өвгн хойриг гарад ирхлә шаавр тогльн йовдж көвүдиг толгъадад йовна.

Көвүд өвгиг үзчкәд — Ягълав өвгн әм авртн! Эн шаавран зогсатн! Алтн, мөнъгәр санъгъслдг, алг даагъан автн, тосн өбкәр пилдг, тоста хар авдран автн — гилдәд хәәкрлдәд бәәнә.

Өвгн шаавран зогсагъад, алтн мөнъгәр санъгъслдг алг даагъан авад, тосн өбкәр пилдг тоста хар авдран авад; эмгтәгъән хоюрн алвтиннъ хаанла зергддж бәәршләд алтн, мөнъгн элвгәрн әмтид туурад, тосн өбкн элвгәрн, тенъгс гатц туурад; төвкнүн, амр-тавар амрад-джиргъад бәәдж.

Сурвермуд болн даалгъвр.

1. Эмгн өвгн хойр ягъдж шаазгъа сән нәәджтә болв?
2. Өвгн шаазгъа сән нәәджәсн ю авв?
3. Хаана хотна көвүд өвгиг ягъад мекләд бәәв, өвгн теднәс алг даагъан, тоста хар авдран ягъдж авв?
4. Эн туулиг чееджәр келдж өгтн.
5. Хотнаннъ улсас туульс бичдж автн.

ДЖАНЪГЪР.

Хальмг күч-көлсчирин ухань, урн келнь билгнь то уга олн болн саяхн. Тер олн зүсн урн келнь билгүд дотрас «Джаньгър» тасрха саяхн.

«Джаньгърт» хальмг күч-көлсчирин күүшгинь, баатр зөрмгинь, олмгъа гүн ухагагъинь, орн-нутгтан цань уга итклтэгъинь келдж баянн. Эн халхарн «Джаньгър» мана советск олн амтнн ухан — седклд өөрхн. Тегад тер учрар чигн «Джаньгър» түрүн келгддж гарснасн авн тавн зун джил болсн бийнь, хуучрад уга, нам хару, улм шин утх авад йовна.

«Алти Чеедж, Джаньгър хойрин баяр барлдгсн болг» — «Джаньгърин» нег болгнь.

Эн болгт Джаньгъриг Хоньгър ямр кевар үкласнь харсдж авсна тускар болн түүнэс иштэ эн хойр цань уга батта, нег-негидан маш ик итклтэ ах-дү хойр болсна тускар келгдджанн.

«Хошун Улан, Баатр Джилгън, Алэ Шоньхр гурвна болг» — шишлнь бичкдүдт нерадсн болг.

Эн болгт Хоньгърин көвүн Хошун Улан, Джаньгърин көвүн Баатр Джилгън болн Күнъкан Алти Чееджин көвүн Алэ Шоньхр гурвн, күн хальддж болшго агъу ик күчтэ баатр Бадмин Уланиг күлад, амдар кел бардж авч ирнн.

Эн йовдларн эдн эврэ төрскн орн-нутг Бумбан батлдж, түү-нанны нериг улм өддүлдж, алдршсн баатрмуд нер авна.

ДЖАНЪГЪР.

ЭКЛЦ.

Эрднин эки цагт гаргсн,
Эн олн бурхдин шаджи делгрх цагт гаргсн,
Так Зула хаань үлдл,
Таньсг Бумб хаань ач,
Үзнэ алдр хаань көвүн
Үйин ончи Джаньгър билэ.

Эрки хө мөстэдн
Догшин маньгъст нутган даялүлдж,
Ончи бийар үлдгсн;
Гун оргчи насдан,
Ариэл зердин үрэ цагт,
Көл өргдж мордгсн,
Гурвн ик баярин ам эвдгсн,
Гулджнэ ик маньгъс хааг номдан орулсн;
Дон оргч насдан
Дөрвн ик баярин ам эвддж,
Дөрднэ ик Шар маньгъс хааг номдан орулсн;
Эрки тави настадан
Такин тави шулм хааг
Кел бардж, номдан орулсн;
Тер тави наста цагтан
Бок мөнъгн Шигшргэд баргддж

Олзлгдсн болдг мөн.
 Зургъа оргч насндан
 Зургъан баарин ам эвддж,
 Зун джидин үзүр хугълдж,
 Зург болсн бääшнътä
 Күнъкән Алтн Чееджиг орулдж
 Энъгин олтн баатрмудтан
 Барунь ахлач болгъсн мөн.
 Долатадан дордн долан ориг дорацулдж,
 Дуута Джанъгър нерән дуудулгсн.
 Арнэл зеердин хурдн цагт,
 Алтн баран шар цоохр армнь хурц цагт,
 Эврä бийиннь багъ дүүвр цагтан
 Түвин дөрвн хаань күүк голад,
 Нарн гарх үд хойран хоорнд бääдг
 Ном Төгс хääнь күүк залгсн болдг.
 Күлгин хурдн хамгит цуглулгсн,
 Арслиггин чиирг хамгит цуглулгсн,
 Дөрвн талан
 Дөчн хаань нутг номдан орулсн,
 Үкл уга мөнъкин орта,
 Үрглджд хөрн тавн наснь дүрär бääдг,
 Үвл уга хаврин кевär,
 Зун уга намрар,
 Дарх киитн угагъар,
 Халх халун угагъар,
 Сер-сер гисн салыкта,
 Бүр-бүр гисн хурта
 Бумбин орн болна.
 Танъсг богдин
 Тавн сай алвтнь
 Тавн сара газрт
 Арä багтмар бүүрлгсн бääдг;
 Ол манъхн цагъан уулнь
 Газр тенгър хойрин киисн болад,
 Орүн гарх н рнв көл дор,
 Манъхагъад бääдг гинä.
 Оргн Шартг гидг далань
 Орү сөрү хойр урсхулта,
 Онъгтä бадмин герл гарад бääдг гинä.
 Эзн Джанъгър эврән бийнь уудг
 Киитн х р Домб голнь
 Үвл зун уга урсхулта,
 Үрглдж гадр эргән балвлн
 Бульлгсн бääдг.
 Шатр болсн бумбнь эврән босгсн
 Шарин дөрвн төрән гар деерән авгсн,
 Шар нарн доркан залгсн,
 Эзн нойн гих нерән
 Ик хол газрт тархагсн бääдг.

Эркн Бумбин цагъан өргä дотран,
 Шарин зургъан минъгън
 Арвн хойр баатрнь
 Суугъад күүндгсн угнь эн:
 — Эзн нойн Джанъгъртан
 Эн н рн дор уга
 Бяашнъ барүлий-гисн,
 Дөрвн түвиннь
 Дөчн хойр хаагъан цуглулдж ирäd,
 — Ямр дүнъгä газрт барий-гидж
 Зөвчлдж күүндгсн:
 — Нарн гархин ар бий тал,
 Гярвд ик шилин омрун тал,
 Арта арвн хойр далан цутхлнъд,
 Бумб дала гидг далан көвäd,
 Өл манъхн цагъан уулин
 Барун өргн дор,
 Талван цагъан ташуд,
 Тавн зун галвр зандн уласнь сүүдр
 Дахулий-гидж күүндгсн болна.
 Дөрвн төвин дөчн хойр хаань
 Эркн шарин зургъан минъгън арвн хойр
 Учрудан дахулдж ирäd,
 Сарин саягъинь сакäд,
 Өдрин саягъинь ончлад,
 Шурар девсүр тавäd,
 Сувсар термлад,
 Ар бийинь
 Арслнъгин соя гаргън
 Шахн термлгсн,
 Өмн бийинь
 Өл бухин соягъар
 Шахн термлгсн баянä.
 Иргсн йирн йисн джилä юмиг
 Тууджлдж келдг
 Ирäd уга йирн йисн джилä юмиг
 Таадж медлг,
 Байн Күнъкән Алтн Чеседжнь
 Күнъкндж келдж баянä:
 — Огътръгъуд күргäd бархлä
 Ик дурн болх.
 Эзн нойн Джанъгърт
 Сән болх уга.
 Огътръгъугъас гуру дутугъар
 Бärтн, — гидж баянä.
 Шарин зургъан минъгън
 Арвн хойр урчуднь
 Шагтан күрäd ээрлäd,
 Тал дундагъурнь татурдад,
 Тавн ик шана гаргъад,

Гарх талк бийинь
Гаджг шиләр ӧнӱглсн,
Орх талк бийинь
Усн шиләр ӧнӱглсн,
Ар бийәрнӱ ӱвлзгсн улс
Аарг кимрәр гарх гидж
Алг бугъин арсар ӧнӱглсн,
Ӧмн бийәрнӱ ӧвлзгсн кӱмн
Ӧӧкн тосар гарх гигъӱд
Ӧлг бугъин арсар ӧнӱглсн,
Газад дӧрвн ӧнцгинь
Гал шиләр нӱдлгсн,
Дотад дӧрвн ӧнцгинь
Догшн болдар товчлсн,
Друта Джанъгърин арвн давхр
Йисн ӧнӱг алтн торлг бӱӱшнӱ
Дӧрвн талан
Дӧчн йисн джилӱ хортн дӱӱсиг
Дарн, талван дӱнӱгӱгъӱд бӱӱв.
Дугту дотран бӱӱхлӱрн
Долвнӱ сарин герлтӱ,
Дугтугъасн гархларн
Долан нарнӱ герлтӱ,
Алтн баран шар цоохр тугиг
Ӧмн бийднӱ хатхгсн бӱӱдг.
Тер бӧкнӱн эзлгсн
Эзн Джанъгърнӱ
Дӧчн дӧрвн кӧлтӱ
Дӱнӱгъгър сӱӱхн ширӱ деерӱн
Дуӱрнӱ гарсн арвн тавнӱ сар мет
Мандлдж суудг болна.
Арвн тавта
Агъ Шавдлиннӱ
Шар болд хӱӱчӱр хӱӱчлдж,
Энӱгин оln сӱӱнӱ хатар уюлгсн
Хар торгън лавшган
Ханцн уга сул кӧдрӱд,
Харадан дживр сахлан илн,
Энӱгин оln боднӱгудтан
Тӧр шаджн хойран
Зӱрлг болад суудг болна.
Арнзл зеердин хурдн цагт
Алтн бӱӱрин шар цоохр армин хурц цагт,
Эврӱ бийиннӱ багъ дуӱвр цагт
Тувин дӧрвн хаань
Дӧчн йисн нутгин кӱӱкд голад,
Нарн ӱд хойран хоорнд бӱӱдг
Ном Тӧгс хаань кӱӱк
Арвн зургъата агъ Шавдлиг
Авч иргсн ямр дӱрӱр бӱӱнӱ гихлӱ,

Цааран хэлэхнь, —
Цаад далан джирмэгс тоолгдм,
Нааран хэлэхнь, —
Наад далан джирмэгс тоолгдм,
Цуснас улан халхта,
Цаснас цагъан санъсата,
Урн ээджин ишкгсн
Олн хатд зөвчлдж уйгсн,
Цастин цагъан халвнъгиг
Зун цох деерән тальви суудг болна.
Сол солван усиг
Халхин герл дахулгсн,
Хар торгън шиврлгнь
Халхинь дахн ганъхад,
Торм темань хоргъсн чигә
Толь мөнъгн сиикнь
Гумб чикнь ашкинь дүүджлэд,
Гүрә талнь герл гарад бәädг болна.
Иирн негн чивгъцтә
Ендр мөнъгн хууран авад татхла,
Хулсн дунд өндглсн
Хунин дун гарад,
Нур дунд өндглсн
Нугъснь дун гарад,
Арви хойр айсар
Чашкурдад одв.
Энүг алдл уга дахдгнь
Кемб гихнь —
Эзн Богд Джанъгърин
Эрки сан сөнъгч,
Эрки Тугин көвүн
Орчлнъгин сәәхн Минъян болдг болна.
Барун бийинь ахлдж суудгнь
Иргсн йирсн йисн джилә юмиг
Тууджлдж келдг,
Ирәд уга йирн йисн джилә юмиг
Таадж меддг
Байн Кунъкән Алтн Чеедж
Далн хаань нутгин төр шаджн хойриг
Гар деерән бәрәд,
Ямр ик берк заргъ ирв гидж
Түдл уга хагълад,
Хар торгън дөрвлджн деер суудг гинә.
Зун бийинь ахлдгнь
Төвшүн Ширкин ач гинә,
Бөк Мөнъгн Шигшргъин уугън көвүн гинә,
Шилтә зандн герл хатнь
Эрки хөрн хойр настань гарсн
Арслнъгин Арг Улан Хонъгър гинә.
Хәр цагъан далан хамхчдж,

Хамг бийән күүчдж,
Далн хаань нутг
Данъгъар орулдж өгсн гинә.

Хонъгърин дару суудгнь
Тавлад суухларн
Тәвн хойр күүнь зәäd суудг,
Такигъад суухларн,
Хөрн тавн күүни зәäd суудг
Баатр бумбин орндан
Киитн хар шорарн гатлгсн
Заань тавг хәәсн хар күлгтә
Гүзән Гүмб гидг баатрнь
Минъгън нег джилә
Төр шаджн хойриг
Булалддж келн суудг.

Күнъкән дару суудгнь —
Сай өркәр авгсн
Куүкн күрнъ галзнта
Найн негн алд
Хәäv балтнь ээмәснь хөбгъдг уга,
Залу ямр чиирг солв гидж
Мөрн деер кү торгъдг уга,
Күмнь начн
Күнд гарта Савр болна.

Зүн тал гурвдгчнь
Буйн төгс ааван
Көвүн уга хаяд,
Бурхн сәәхн ээджигъән
Буй уга хаяд,
Бум өрк алван
Ной уга окад,
Арвн нәәмтә
Анъгр улан хатан
Ганц бийинь хаяд,
Буурл галзнарн ирдж
Эзн богдиг дахгсн
Бульнъгърин көвүн
Догшн Хар Санл болна.

Эдү мет баатрмуднь
Энъгин олн сәädүдтәгъән
Энъгдән долан дунъгъра күцәд суудг.
Цал буурл сахлта
Цагъан өвгд нег дунъгъра күцәд,
Элджг улан эмгд нег дунъгъра күцәд,
Цууда цагъан берәд нег дунъгъра күцәд,
Цусн улан күүкд нег дунъгъра күцәд,
Эмег гүүдин үсн,
Элвг арзин сүүр болад суудг гинә.

Эркн шарин зургъан минъгън
Арвн хойр баатрнь

Ома цагъан омсн
Урудс гидж халад ирв.
Энд тендэн хэлэн күүндхлэрн,
Манла хэлддг орн угав,
Дайлх дайсн кеза учрхв,
Гөрөлх гөрәсн кеза учрхв гидж
Татлдж, шүүрлдж суудг болна.

АЛТН ЧЕЕДЖ, ДЖАНЪГЪР ХОЙРИН БААР БАРЛДГСН БӨЛГ.

Алдр нойн Джанъгъриг эркн тавн настань
Төвшүн Ширкин көвүн Бөк Мөнъгн Шигшргъ олэд авад,
Эврәнн орнд баялгсн цагтан
Шинджин нэрэр шинджлэд,
Эн нарн дорк амтиг
Эзлм алдр ик заята күн болх гидж шинджлэд,
Энүг эрт хорадж дарн гихлэ,
Эврә бийинн көвүн
Эркн тавта Арг Улан Хонъгър
Алдр Джанъгърин деерн киисад,
Амидн хор күргүлл уга баяв.

Ода ягъдж хорахв — гидж сани,
Байн Күнъкан Алтн Чееджин
Наамн түмн манъхн көк галзн аду көбгсн цагт
Эн Алтн Чееджин үүдн энътә
Көк кивр саадгн харгъдж хорх гидж санад,
Эркн зургъа оргч насидн
Алдр Джанъгъриг арнзл зеердинь унулад йовулв.

Нарн суух, үд хойран хоорндагъур
Нэрхн зеердәр наамн түмн адугъан көбхәр гарв.
Эгц гурви сара газрт
Сөөг сө гил уга,
Одриг өдр гил уга,
Мөрн дегд хурднд
Эмәлинн хөөт талн суугъад,
Деерн гарсн тоосн

Огътргъуд күрн цоонгрсн йовдг болна.
Дакн гурви сара хонгт гүүлсн цагт
Ол Манъхн Цагъан уулин ора харгъад ирв.
Күрс-күрсәр күрч ирэд,
Шугъл мөнъгн цулвран сунъгъдж бәрэд,
Аярстин хар елднъган чирэд,
Киитн хар нүдәрн дөрвн талан халäv.
Байн Күнъкан Алтн Чееджин
Барвад алтн баяшн бас чиг харгдв.

Джирн голин экәр давад,
Көк Самбан ташуд йовгсн
Наамн түмн көк галзн адугъинь
Хамдж авад гарв.

Хяакрэд оркгсн дуунднь
Хамгддж хурагдад одв.
Тооснаси үргн гүүггяд,
Тоормаси джигши гүүггяд,
Дел суулин делслггнд
Биив ятхин дун гарад,
Гүүггяд одси газрнь
Арднь зам улан хаалгъ болад, үлдэд йовна.
Алдр Джанъгърин арнэл зеерднь
Энъгин мөрн нег эргтл
Эвтә сәәхи саврарн
Дола, нәәм дахи эргәд,
Нег юм салгъл уга кббв.
Эзи Джанъгър элвг гурви долан
Хонгт йовгсн цагтнь
Байн Кунъкан Алти Чеедж
Улман асгс уланын тохулад:

— Эн мини кок галзи аду

Көндән көбгсн күн —
Төвшүн Ширкин көвүн
Бок Мөнъги Шигшргъин орнас иргсн
Алдр нойн Джанъгър болта.
Долатадан намаг дорацулдж,
Орулдж авх бийнь
Ода, зургъатадан ирдж хальдхларн
Мини болх билтәл — гиггяд,
Үүдн энтә кок кивр саадган авад,
Асгс уланын мордад,
Гурв дола хонаггяд,
Гал үдин анъхунд күцәд ирв.
Гурви гол гацсас хав.
Үүдн энтә кок кивр саадгин сумн
Даларнь орад, голднь күрн гарад одв.

Уха-ююгъан алдад киисн гисн бийинь

Аргъта альви сәәхи зеерднь
Унъггәл уга гарад,
Көбдз йовгсн адугъан хаяд,
Бок Мөнъги Шигшргъин нутг темцдж зулад,
Бәәшнъгин хашр мөнъги үүднд
Хяәртә Джанъгъран авад ирв.

Шагтан күрсн эзи богднь киисв.

Бок Мөнъги Шигшргъ
Хурдн харан тохулад,
Хамг зер-зевән агсад,
Шилтә Занди Герл хатндан келн бәәнә:
— Эн көвүг талхчдж чавчад,
Така ноха хойрт идүд — гиггяд, мордад гарв.
Шигшргъиг йовгсн арднь
Шилтә Занди Герл хатнь хорлн гисн цагт
Арг Улан Хонъгърнь

— Ээдж, ууг алх болхла,
Нама чиг алтн — гигъад, деернь киисад бääв.

— Ээдж, уунä далднь йовгсн сумиг гаргъдж öгтн.
Äрүн шагшвдта эм, ээдж, таниг
Гурв алххла гарх — гигъад бääхлä,

Кövүнәннь седкл тевчäд,
Хойр алхад гурвдхла,
Шархин амн деер гарад унл уга бääв.

— Ээдж, эн юнъгад иигснь энв? — гидж
Арг Улан Хонъгър сургсн цагт:
Алдр Джанъгърнь öсрдж босад,
Амндән орсн

Арг Улан Хонъгърла уурлäd,
Эгц дуугъан дууллдад,
Элвг арзин сүүр болад суув.

Эдү тедү болгсн цагт,
Эн Шигшргъ эс ирäd бääгсн цагт,
Шилтä Зандн Герл
Хойр көвүг наар гидж авад,
— Эн Шигшргътн ода күртл ягъснь энв?

Ардаснь йовдж некит гидж кель.
Арнэл зеерд көк галзн хойриг тохулад,
Дääнь олн зүсн зер-зевән агсад,
Элдв сääхн хувцан öмсäd,
Эн хойр көвүн мордад,
Элвг сääхн хурдарнь гарад,
Шилтä уулин белär күрäd ирхлä,
Шигшргъинь шинъкн күлдж авад,
Хар мörинь көтлäd гарч бääгсн бääдж.
Барун зүн хойрарнь шурджнънад ирхлä,
Күнъкән Алтн Чеедж харн шинджлäd,
Эн алдр Джанъгър, Арг Улан Хонъгър хойр
Негдгсн цагт ордж öгх юмн гигъад,
Шигшргъин көл тääлäd,
Хойр баатриг тосдж авв.

Күчтä күлгүдән сөөгъад,
Болдин сääгъär богъчад,
Төмрин сääгъär төдглäd,
Шугъл мөнъгн джолагъаснь сунъгъдж бәрäd,
Эн дөрвн баатр суув.
Күнъкән Алтн Чеедж күнъкндж келн суув.

— Эн Джанъгър дола оргч насндан
Дордин олн хортиг дорацулдж
Дуута Джанъгър нерән алдршулдж нер гарсн цагт,
Аамг, сүргән öгч,
Төр шаджн хойринь гар деернь бärүлтн — гидж
Бөк Мөнъгн Шигшргъд келдж бääнä.

Эн дүүвр наснднь
Ном Төгс хаань күүк,
Агъ Шадвлиг залдж öгтн.

Тер эн Бумбин оран төвкнүлдж
 Элвг саяхн баях цагт,
 Барун бийинь ахлдг баатрнь —
 Би Кунъкан Алтн Чеедж болдж суухв.
 Зун бийинь ахлдгнь
 Зуудн болгсн Улан Хонъгър болх.
 Дөрвн талан баягсн
 Дөчн ориг номдан орулдж,
 Төр шаджн хойран гар дееран авч,
 Йиртмджд бадрдж, делгрдж
 Дуута Джанъгърин ар Бумбин орн гидж
 Делгрүлдж джиргън баяхвдн — гив.
 — Байн Кунъкан Алтн Чееджнь
 Агсг уланан унад,
 Эврә оран темцад, адугъан туугъад гарв.
 Арднь үлдгсн Арг Улан Хонъгър
 Аав Шигшргътагъан,
 Алдр нойн Джанъгъртагъан мордад,
 Алтн торлг баяшнъгдән ирәд,
 Амр саяхн джиргълән кегъад,
 Дуувр хар арзин сүүр болад суув.
 Иргч джилнь оргсн цагт
 Эзн нойн Джанъгър
 Төвин дөрвн хаань күүк голад,
 Ном Төгс хаань күүк залдж
 Агъ Шавдл хатан залад,
 Төр шаджн хойран гартан авч,
 Так Зул хаань үлдл,
 Үзнъ алдр хаань көвүн,
 Үйин ганц Джанъгър гидж цолан дуудулв.

Сурврумуд болн даалгъвр.

1. Бөк Мөнъгн Шигшргъ Джанъгърт ягъдж хорлхар седв?
2. Джанъгъриг Хонъгър ягъдж харсдж авв?
3. Алтн Чеедж, Джанъгър Хонъгър хойрт юнъгад ордж өгв?
4. Эн бөлгин ахр утхинь келтн.

ХОШУН УЛАН, БААТР ДЖИЛГЪН, АЛА ШОНЪХР ГУРВНА БӨЛГ.

Долан дунъгъра күүцдж суугсн
 Дуувр хар арзин сүүрд
 Эзн Джанъгър зярлг болв.
 — Кезәнә арнзл зеердин хурдн цагт,
 Эврә бийин багъ дуувр цагт,
 Арвн зургъата Шавдлг залад,
 Гурвн сар болад уга цагт,
 Тань бөкнән цуглулад уга цагт,
 Алә-дуувр кедж

Эджго эрм цагъан теегт йовсн цагтм,
Нарн гархин барун бийäs
Баатр Бадмин Улан гидг кун
Нарн дорк äмтиг
Эврäгъән кедж авхар йовснла
Харгъдж бäär болад,
Агъу ик күчär
Алдр намаг дарла.

Äмндм күрн гидж бäägъäd:
— Залу күнд гурвн гундл бäädг,
Келдж ас,— гилä.

— Агъ Шавдл хатан авад,
Гурвн сар болад угав —
Нег гундлм тер;
Шарин зургъан минъгън
Арвн хойр арслнъгиг цуглулс гилäv —
Бас нег гундл тер;
Шарин дөрвн төриг
Гар деерән авс гидж йовлав —
Гурвдгч гундлм тер,— гилäv.

Эн үгим сонъсад,
Баатр Бадмин Улан келн бäәнä:
— Тер бökнән күцä.
Тегäd бäär болии! — гидж тävгсн билä.
Ода намаг нарн гарх үзг эзлдж.
Дуута Джанъгър нер ик хол сонъсулгснд
Нан тал хойр ик элч тävн гидж бäәнä;
Тедн ирсн хöөн манд хальддг кун уга,
Наар гартлнь Баатр Бадмин Уланиг
Äмдär кел бärдж ирхлä, мана болх билä;
Хärнь хäärлдг шарин зургъан минъгън
Арвн хойр боднъгуд минь,
Ягъдг юмб? — гив.

Тииклä барун бийднь суугсн
Байн Күнъкән Алтн Чеедж келв:
— Шорагъас нигт эс билу,
Шоргълджнас олн кишгтä нутг эс билу,
Далн хаана орнд нег ата маргъа авм
Аргъта көвүн гарсн болвза?
Джанъгърин магтал тävдж дуудлгъ кейä гив.

Тер үнн гигъäd Күүкн цагъан нойиг
Минъяна алтн шаргъар йовдж зарл гив.
Күүкн Цагъан нойн
Эзн нойн Джанъгърин төр шаджи хойрнь
Гар деерäснь бун гидж бäәнä,
Эн Бумбин орнд
Аргъта көвүн гарсн болхла,
Нег темдгән öгтн гидж дуудн зарлв.
Нег долан хонгтан зарлад,
Хойр долан хонгтан зарлад,

Гурви долан хонгин эцүсд гүүлгәд йовв.
Долан-долан дөчн йисн хонгт зарлв чигн
Нег юмн зәнъг эс өгв.

Гууд бәәсн гучн чигә герин ар бийәр гарад,
Хөрн көвүн шагълцдж бәәснә өөгүр
Джанъгърин магталиг тальвад ирв.
Хонъгър үстә шар улан көвүн
Хормата өрцгән хойр сахтагъан хаяд:

— Ах нойн баав,

Одак үгән дәкн сонъсхтн, — гив.

Ардан гилс гидж хәләггәд,

Талгнъ тугин сайгар,

Ўкс гил чигн уга,

Зогсл чигн уга,

Ардан йовсн көвүнә үг сонъсгдмар йовв.

Хойр долан хонгт дахдж гүүггәд:

— Алдр нойн ах, нама авч одит, — гив.

Кууки Цагъан нойн ухаган тунъгъаггәд,
Богд Джанъгърин залу дуувр цагтан даргдсн
Агъу күчтә амтиг бәрх гидж
Ўнъгиг яггдж авч одхв.

Уга гиггәд хәрхлә бас хату,

Бәәнә гиггәд авад одхнъ

Багъ бички болна-гидж санад,

Дәкн гурви долан хонгт

Ардан дахулад оркв.

Шар улан көвүн кели бәәнә:

— Алтн шаргъин сәәр хармидг болв чигн

Алдр нойн Джанъгърин хашр мөнъгн үүднд

Нанла харгъхч, — гив.

Тер үг сонъсад,

Барун гариннъ багълцгас авад,

Шаргъин сәәр деер гарггәд,

Элвг сәәхн хурдарнъ гүүлгәд,

Өндр шар цоохр бәәшнъгин

Хашр мөнъгн үүднд ирәд буув.

Гунн наста көвү авч орхдан

Энъгин олт сәәдүдәсн эмәггәд,

Хойр хонгт орл уга уха тунъгъаггәд бәäv.

Көвүн келв:

Бийән таниг авч иргсн болггәд бәәләв,

Хәрнъ би таниг авч иргсн болад,

Орхла ямаран юмб? — гиггәд,

Бумбин улан бүсәснъ

Кууки Цагъан нойиг шүүрч авад, өмнән бәрәд,

Алтн торл бәәшнъ дунд

Авад орад ирв.

Зүн талас Арслнъгин Арг Улан Хонъгър босад

— Хәәмнъ, Хошун минь! — гин,

Барун гараснъ татад авад гарн гисн бийднъ,

Көвүн тавган хуулл уга зогсад бääв.

Хонъгър хәрү хәләггәд уулад:

— Толгбалгсн уул бишй.

Эзн Джанъгърин

Хар Джилггн көвүг дахулдж йов.

Бääхичн меддж зарлулгсн

Кунъкан Алтн Чееджин Алә Шонъхриг

Дахулдж йов — гидж келәд, уульн гарв.

Эзн богд Джанъггрьн

Гунн наста көвүг

Наар гидж өбрән авад,

Барун өвдг деерән тавәд,

Барун халхинь умсәд,

Зун өвдг деерән тавәд,

Зун халхинь умсәд,

Эн гурвн көвүг мордулхинь бедртн гив.

Шарин зурггән минъггн

Арвн хойр күлгәс ирдж шинджлгснд

Алдр богд Джанъггрин

Арнзл зеерд йовх болдж гарв;

Дарунь олн газрин бетк умксн,

Олн голин ус уугсн,

Дөрвн көлдән шар уста

Алтн Чееджин күлг

Дуувр агсг улан йовх болдж гарв;

Дарунь дәәнә көлд дасгсн

Сананас делм хурдн,

Салькнас алд хурдн

Минъяна алтн шаргъ йовх болдж гарв.

Эн гурвн күлгиг

Хашр мөнъгн үүднд авч ирәд,

Болдин сәәггәр боггчад

Төмрин сәәггәр тушад,

Шуггәл мөнъгн цулврасн

Тәвн сәәнн көвүдәр бәрүлдж тохв.

Дел мөнъгн делтр тальвад,

Дегц зурггән давхр тохм тавәд,

Дөш хар эмәл тальвад,

Ке шар цоохр олнцгин захар

Келкә найн нәәмн горькиг

Хорн шүүггәр эмклдүлдж татад,

Зуран экн тал бәәдг

Зун нәәмн хонъх зүүггәд,

Күзүн талнн бәәдг

Күрл мөнъгн хонъх зүүггәд ирв.

Хурдн бийән

Ялмн сәәхн ха талан гарггәд,

Сән бийән

Сәәр талан хураггәд,

Хурц бийән

Хойр нүдн талан харад,
Зургъан тө чикән хәәчлдж,
Бумбин найн нәәмн алд сүүлән
Сәәр деерән селәд,
Ормин иш соягъарн
Күрл мөнъгн уудиг дөлилгәд,
Санънагъарн сар нарила наадад,
Сагъг дөрви туругъарн
Тер Бумбин орндан зөвлм болад,
Шугъл мөнъгн цулврас бәргсн
Тәвн сәәнъ көвүдиг
Иигән тиигән сөнъг татад,
Дөчн йисн сара газрт гүүхән санад,
Арнзл гурвн күлг
Күзү күзүгъән зуулдн наадад бәäv.
Дәәнъ оли хувцинь өмскәд,
Зер-зевинь агсад,
Гунн царин арсар голлгсн.
Дөнн царин арсар девллгсн,
Махн болдар альхлгсн,
Төмр болдар товчлгсн,
Залу зандар ишлгсн,
Зала торгън салдргъта
Аәрстин хар елднъгиг
Барун гартнь бәрүлдж,
Гунн наста Хошун ахта
Гурвн бичкн баатриг
Нааран цааран йовули,
Шарин зургъан минъгън
Арвн хойр бийәрн шинджлгсн бәädг.
Хәр газрт хату үүлин йовдлд
Чидм көвүд гидж шинджләд,
Алдр Джанъгъртагъан арвн хойр бийәрн
Аршан нольмсан асхлдж,
Бадмин сәәхн йөрәлән тәвлддж мордулв.
Дуүвр сәәхн күлгүд деер
Дегц гурвулн мордад,
Шар цоохр бәәшинъгән зөв эргәд,
Шаджи ламдан зальврад,
Нарн суух барун өнцг тал
Эн гурвн күлгин элвг сәәхн хурдарнъ
Борзатин Бор толгъа деер гарч ирәд,
Гурвн күлгән сөбгәд буув.
Байн Күнъкән Алти Чееджнъ
Күнд гарта Саврин
Күүкн күрнъ галзнар күрәд ирв.
Хар торгън лавшган делсүлдж ирәд:
— Хәәмир күүкд минъ,
Гар көлинти үзүр мөбрсн эс билү,
Хәр газрт йовхларн медх авгъин үг сонъстн;

Өргндән өтлтлән давш уга.
Утарн-унтлан давш уга,
Балр хар шавр харгъх.
Тер цагт улман агсг уланан
Турүнд тавтн, эврән меддж гарх.
Туунас амд менд гарсн хобн,
Гурвн сара газрт гүүлгәд окхла,
Гурвн галвр зандн уласн үзгдх.
Тавн зун берәд күүкд хойр
Йирн йисн кучн төгсгн бумбагъан
Идән ундан авад, тосн дуулн ирх.
Ариэл зердин алтн джолог сул хайтн, —
Эврән меддж гарх.
Туунас цааран гарад,
Эгц гурвн сара газрт гүүлгсн цагт
Элдв ик сәәхн арагнь күүкн
Йирн йисн кучн төгсгсн идәгъән авад,
Бичкн гурвн дүүнр өлсгсн гесән цадхдж,
Ундасгсн ундан хәрүлтн гидж дуудн ирх.
Тер цагт алтн шаргъан түрүлүлтн,
Эврән бийнь меддж гарх — гиггәд,
Бадмин сәәхн йөрәлән тальвад хәрв.
Гурвн гунн наста баатрмуд
Кулгүд деерән гарад,
Нарн суух барун өнциг темцәд гарв.
Өмн хойр кәлән
Өдрә газрт тальвад,
Хобт хойр кәлән
Хонга газр тальвад,
Эгц гурвн сара газрт гүүлгәд,
Хәвргәснь хәләгсн күүнд
Өлнәгәс босгсн
Өл манъхн цагъан туула мет
Өлнә деегүүр өлвкәд,
Эгц гурвн сара газрт гүүлгв.
Өвцүггәрни өргән дөннәд,
Өдриг өдр гил уга,
Собг сө гил уга гүүлгәд,
Балр хар шаврар орад ирв.
Өлн голин ус уугсн
Өлн газрин бетк хазгсн
Агсг уланан түрүлүлтн гисн
Авгъин келсн үг эс билү гиггәд,
Агсг уланар йовв.
Арвн джилд гүүгсн
Аралджна мөр мөрдәд,
Хөрн джилд гүүгсн
Хорха, меклән мөр мөрдн гүүггәд,
Давц нәрхнәрнә гәрәдәд,
Дөрвн хар савран күргл уга гарв,

Ар хойр күүлгнь чигн дахн гарв.
Авгъ Чееджин келгсн зэрлгәр
Аймшгтә хортнас гарв бидн гидж
Аньгър аньгър инәлдәд,
Элвг сәәхн хурдарн гүүлгәд гарв.

Эгц гурвн сара газрт гүүлгәд,
Гурвн галвр зандн уласар күрәд ирв;
Тавн зун берәд күүкд хойр
Йирн йисн күчн тогтгсн
Идән ундан авад,
Мана бичкн дүүнр ундасдж йовх гиггәд,
Дуудн гарад ирв.
Арнзл зеердиг түрүнд тавәд оркв.
Ұкс гидж йовад зургъан тө чикән хәәчләд,
Ормин иш соягъарн күрл мөнъгн уудиг кемләд,
Киитн хар нүдәрн харад,
Дөрвн хар туругъарн чамшддж ишкәд,
Ар көлин шавхагас үргмш болад,
Бухн цегләд гарв;
Арднь йовгсн хойр күүлг
Альк чигн аалинь алдл уга дахв.
Арднь тавн зун берәд күүкд хойр
Аман бәрәд күүндн сууна:

— Бум ирв чигн
Буцл уга бәргддг әс билү.
Түмн ирв чигн
Түдл уга бәргддг әс билү.
Эдү дүнъгә аргъта гурвн көвүн
Лаб йовсн уулан номин йосар күцәддж,
Алтн джола әргүлдж ар Бумбин орндан
Хәрнә билтәл гиггәд үлдв.

Дәкн эгц гурвн сара газрт гүүлгв,
Нарн сар мет сәәхн күүкн тосн харггәд,
Бичкн дүүнр түрд гитн золгъя — гив.
Гурв дуудтлнь дун уга йовв.
Хонъгърин көвүн Хошун Улан баатр:

— Күүкн әл болхнь эәлән кел
Дән болхнь дәәггән кел — гив.,
Килгън шар болд үлдән сугъ татад,
Алтн шаргъин джолаг сул тавәд
Ке шар-цоохр олнцгин захар
Дууга долан минъгъ,
Дун уга нәәмн минъгъ дарад одв.
Алтн шаргънь
Доргшандан түмн нәәмн минъгъ бухн цегләд,
Деегшандан түмн нәәмн минъгъ бухн цегләд гарв.
Арднь шулм күүкн дуудн келн суув:

— Эдү чигә хурдн эвтә күлгүд үзәд угав,
Иим сәәхн көвүд алдад уга биләв,
Одал өнъгрәд одв билтәл, — гиггәд үлдв.

Авгъ Чееджин келгсн гурви ик дääснäs
Гарв бидн гидж аньгър аньгър инägгäд,
Гурви күлгин элвг сääхн хурдар
Гүүлгн йовгсн цагт,
Улман агсг улан
Хагсуггын Хар Шилд киисв.
Гурвулн бууггäд:

— Ода хойр газрин хоорнд
Яггсичнь энв — гиггäд,
Күзүүггынъ теврн уульв.
Хайдж гарч болш уга болад,
Күлähнь бас хату болад,
Элвг гурви долан хонгт деернь уульв.
Гал үдин аньхунд агсг улан келн бääнä:

— Кезänä, эрт цагт

Джаньггърин арви зурггата Шавдлит залх цагт
Угтулин урлданд арнэл зеердäs
Йисн берä газр öмн гарв гидж
Алдр Джаньггър уурлад,
Дөрвн саврим балвчгсн билä.
Арнэл зеерд алдулдж авсн билä.
Алдр Джаньггърин үгд эс орв чигн
Арнэл зеердин дурнд босх чигн гиггäд, босад ирв.

Гурви көвүн

Гурви күлгин хурдар гүүлгäд гарв.
Öмәрән хäläдж урггсн
Öл Маньхн уулин ора харггв.
Куукн öл шоньхр шовун
Хойр хар дахан далва деерән тäväd,
Нарн гарх тал харад суугсн цаглань
Тедн ирдж мендлв.

— Баатр Бадмин нутгт

Гурви джилин дунд
Гүүджмлмудм үкäд бääв.
Ода алдр нойн Джаньггърин нутг
Үкл уга мөнък гисär

Джаньггърин нутг темцдж йовнав, — гив.

— Маниг эн Баатр Улана нутгар орв — гидж

Ар Бумбин орнд келтн гиггäд

Гурви көвүн дүүгäд гарв.

Нарн гархин барун ар öнцгт

Бärүүлгсн шил гäрд бääшнъ
Агсн галин заль мет болдж үзгдв.

Ухан ююггын туньггäггäд,

Хоньггърин көвүн Хошун Улан баатр:

— Эн маньггсиг ямр кевär бärйä? гидж селвг сурв.

Джаньггърин көвүн Баатн Хар Джилгн келв:

— Эн баашнъгиг арцан алтн цалмар хольвлгсн цагт,

Баатр Бадмин Уланиг авад зултн — гив.

Күнъкән Алтн Чееджин Алä Шоньхр:

— Алдр Джанъгърин залу чиирг цагт даргдгсн күүт
 Аргъ мек хойрар авч уэйя — гив.
 Хонъгърин Хошун Улан баатр келн бääнä:
 — Эзн Джанъгърин көвүн эндү ягъад келвт?
 Танагъар болш уга
 Алä Шонъхр, тана үт тааста болна, — гив.
 За мод түләд,
 Зандн гидг цääгъән чанад,
 Түмн өрк дольгта
 Түүкә улан чачран татад,
 Сур мет сунад,
 Суха мет улагъад,
 Долан, долан
 Дөчн йисн хонгтан унтв.
 Серәд цääгъән уугъад,
 Гурвн күлгән хуухта даагъ кегъад,
 Бийснь тарха ходжгърмуд болад,
 Нутгин захар орад,
 Даб-даб гигъä йовдж,
 Шил хар бääшнъд шидрдәд ирв.
 Нуурин көвәд гурвн даагъан тавәд,
 Асхнь үдин чигт
 Хонъгърин көвүн Хошун улан баатр:
 — Би түрүлдж замин талагъур одсв, — гидж
 Бөгн-тошин гүүгъад гарв.
 Асхн шүүс йисн бääсн гүүнә ууцар
 Бел кегъад бәрн гидж бääтл,
 Негинь авад зулв.
 Ардаснь бәртл, ик ясинь амарн гаргъад,
 Багъ ясинь хамрарн түргн гаргъад бәргдв.
 Хаана зергд күргәд ирв.
 — Асхн шүүсн болхин чигт
 Äмд бирмд көвүн нег ууц авч зулад,
 Ик ясинь амарн гаргъад,
 Багъ ясинь хамрарн гаргъад иддж оркв — гив.
 — Элдв үгтә юмб!
 Иим тарха нанд
 Күн бәртл ууц идлг аргъ уга
 Ик хар баргт өгч оркад,
 Арднь нама бәрдж бääнә, — гив.
 Эньгин олн сәәдүдтән
 Эн көвүнә заргъ кетн гив.
 Эдү чигә көвүн иим соньн йовдл
 Гаргъв гидж гемндж болш уга болад,
 Эврәннь заман гемшәв.
 Му тарха көвүн олн сәәннь деед бийд
 Ик сәәхн ширә деер суугсн
 Баатр Бадмин Уланд сөнъ күргв.
 Эн көвүнә эв аргъд ханад,
 Элдв сәәхн биизән өмскәд,

Эрхн сән сөнъгчм бол гив.
Унтлан көгшргсн аав ээдж хойран
Цахрин захд буулгъсв,
Нег бортх әрк,
Нег көл мах өгтн гигъад,
Авад нуурин көвәд бәәгсн
Хойр нөкдтән ирәд,
Әркән уугъад, махан идәд:

— Эн сөөгъин бийднъ
Би алтн торлг бәәшнъднъ орсв,
Газак тўмн нәәмн минъгън кааднъ
Хар Джилгън, та ортн,
Дотагд нәәмн минъгън кааднъ
Алтн шаргъиг көтләд,
Агсг уланарн ортн
Алә Шонъхр та,— гидж келәд,
Хорта могъа болдж хўврәд,
Газак тўмн нәәмн минъгън каагъинъ гатлад,
Дотак тўмн нәәмн минъгън каагъинъ давад,
Арвн дөрвн ўўднъ чөләг олад,
Алтн бәәшнъд орад ирв.

Мөрн цагъан зулнъ дўнъгәгъад,
Әрўн цагъан мөнъгн ширә деер
Гедргән нөбрсгсн бәәв.
Зун бийднъ бәәгсн арзас
Далн кўн дамджлдг
Далгъа шар шаазнъгар
Дарагъар далн нег дарад,
Анчн гигч зўркнъ
Аәвлхәгъинъ гүвдәд,
Арвн хойр сўрәнъ
Амн талнъ деврәд,
Арвн цагъан хургънъ
Альхн талнъ ўўмләд,
Эргд хар нўднъ
Арвн хойр эргәд,
Довтлгч шонъхрин нўдн гарад,

— Әгрв нәәмн чимгн,
Асхрв-аагъ цусн гидж санад,
Килгън шар болд ўлдән авад,
Эн богд Джанъгър гар кўрч бәәнә.
Би гар кўрч бәәхмн уга,— гигъад,
Давсгиннъ экнд
Далн хойр холькад авв.
Баатр Бадмин Улан сарвс гидж авад,
Барун тамин амн тал шивв чигн,
Аргъта кўўнә көвўн болад,
Барун чикчәгъәр торад, дәкн бәрлдв;
Зун там тал авад шивв чигн
Зун көлин чигчәгъәр зөргтә Хошун торад,

Бас бәрлдәд, авн-авн сегсрлдәд,
 Ачн-ачн цоклдад,
 Ширәннә өмн бийднә гедргән авч цокв;
 Дөш болсн сәәр деернә дөрвн мөчинь
 Көк торгын күләгъәр күлв;
 Ик шар тулмд кедж уӯрад,
 Арвн дөрвн уӯдинь
 Ташр-ташр балв татад гарад ирв.
 Газак түмн нәәмн миньгын кааднә йовсн
 Хар Джилгънән дуудад,
 Гурвн бум күмни ора деегур
 Ик шар тулмта
 Баатр Бадмин Уланиг хаяд өгв
 Арнзл зеерднә бухнә цегләд гархла,
 Ик хар церг дунднә алдад оркв.
 Хошун Улан баатр
 Гурвн бум күүнә деегур гәрәдәд,
 Шүүрад авад, дәкн хайдж өгв.
 Бас арнзл зеерднә бухнә цегләд гархла,
 Бас алдад оркв.
 Гурвн зун күүнә ора деегур
 Гацандан авад дәкн хайдж өгәд,
 Хар Джилгънд аргъ уга болв чигн,
 Арнзл зеерд авч гарич гидж дуудв.
 Дәкн шүүрсн далн миньгын цергтнә
 Бәргдл уга туульдж гарад
 Ар Бумбин оран темцәд дүүгәд гарв.
 Арднә аргъта Хошун баатр
 Алтн шаргын торлг мөнъгн көвцг деер
 Тогляд тусв.
 Хойр күлгин хурдар
 Арнзл зеердин мөрәр
 Ар Бумбин орн тал дүүгәд гарв.
 Йисн сара газриг
 Йис хонад күръя гидж товчлад гүүлгв.
 Тав хонсна хөөннә
 Хадин чигән хар саарлта
 Самба Делднә гидг боднә аашна.
 — Алә Шонъхр минь,
 Агсг уланарн өмн гарич,
 Альвн шаргъарн би
 Ардаснчнә медсв гиггәд йовв.
 Хар саарлар күцдж ирәд,
 Аля Шонъхр тал дәврхлә,
 Хаджуднә йовсн Хошун Улан
 Хәәв балтар
 Ханьгъа нәәмн сееринь мөлт цокад,
 Күдр хар хавсинь кү цокад
 Таньгәд билгнә тасрад,
 Тавн ухань тарад,

Эргд хар нүднәнн джитх сулдад,
Хар саарлин дел теврәд одв.
Атлс төргн бұшмұдин хормагъас
Атхдж авад,
Дөрвн мөчинь дөш болгсн сәәр деерн кўләд,
Махинь цәкүр цәкүрәр утлад,
Гәнъ мөрнъ уснд хайв.

Экн түрү мордгсн Хар Джилгн
Алдр Джанггьрин хашр мөнгн уўднд ирдж буув.

Энъгин олн сәәдүднъ
Баатр Бадмин Уланиг
Барун тал
Арүн мөнгн ширә деер суулгн гитл,
Болл уга нәгр алтн ширә деернъ
Джанггьрин деед бийднъ гарч суув.
Хонггьрин көвүн Хошун Улан
Алтн Чееджин көвүн Алә Шонгхр хойр
Өндр цоохр бәәшгән зөв эргәд,
Хойр кўлгин хурдар ирәд,
Арвн дөрвн уўдинъ тач
Тавн минггн хонгх джингнүләд,
Түлкдж түмн хонгх джингнүләд,
Алтн торлнъ бәәшнъд орад ирв.

Алдр богд Джанггьрнъ менд сурад,
Эмнг гүўдин усн элвг

Арзин сүўр болдж,
Долан долан дөчн йисн хонгт суув.

— Та кезәнә арнзл зеердин хурнд цагт,
Эврә бийин багъ дүўвр цагт

Нанла бәәр болад,
Ам аргәлдж гаргсн эс билт,
Эн Бумбин оран эзлдж
Элвг сән нерән делгрүлдж йовх болтн — гигәд,
Баатр Бадмин Улан хәрәд мордв.

Арднъ шарин зургән минггн
Арвн хойр бийәрн
Дүўвр арзин сүўр болад,
Дүрклн джиргәд,
Бурхн шаджнъ нарн мет мандлад,
Ииртмджин төрнъ хад мет батрад суув.

Сурврмуд болн даалгәвр.

1. Джанггьр Алтн Чеедж хойр Бадмин Улана тускар ю келцхәв?
2. Джанггьрахн Күўкн Цагән нойиг юн учрар йовулв, тер ю күцәв?
3. Хошун Улан, Баатр Джилгн, Алә Шонгхр гисн кенә көвүдв? Түнъгинь
• әлдәс медхмб?
4. Гурвн бичкн баатрт Алтн Чеедж ямаран селвг өгв? Тунъгинь тедн ягәдж
олзлцхәв?
5. Гурвн бичкн баатр Бадмин Уланиг ягәдж бәрдж авч ирцхәв?

ГАРГ.

1. Байрта багъ насн.

<i>Шалвра Г. Ёлгән күүкдт</i>	3
<i>Леджнй Ц. Бичкдүдин байр</i>	4
<i>Леджнй Ц. Бичкдүдин дун</i>	5
<i>Шалвра Г. Соньн белг</i>	—
<i>Манджнн Н. Пионерин марш</i>	6
<i>Дорджнн Б. Сергмджтә үвл ааш- на</i>	7

II. Чик хаалгъар.

<i>Манджнн Н. Колхозин тосн</i>	8
<i>Дорджнн Б. Колхозин дун</i>	9
<i>Джидлян П. Хортн</i>	10

III. Советин тблә.

<i>Леджнй Ц. Ворошиловд</i>	14
<i>Манджнн Н. Манджин ковун Адуч</i>	—
<i>Манджнн Б. Дәәчнрин дун</i>	22
<i>Дендән А. Салинкс</i>	23
<i>Дендән А. Болд зүрки</i>	—
<i>Баснэгга Б. Зәнэгч Данзн</i>	25

IV. Хуучна тускар.

<i>Манджнн Б. Домнлгн</i>	32
<i>Баснэгга Б. Сүзгин үүл</i>	36

<i>Дендән А. Теегин үрн</i>	41
<i>Дорджнн Б. Хойр нүр</i>	46

V. Теегин тосхлт.

<i>Леджнй Ц. Майин нари</i>	50
<i>Манджнн Б. Тосхий</i>	—
<i>Шалвра Г. Днилвр</i>	51
<i>Леджнй Ц. Аавдан</i>	54
<i>Леджнй Ц. Пушкин</i>	55
<i>Инджнн Л. Шандва</i>	56
<i>Инджнн Л. Москвагъас ирсн байр</i>	57

VI. Фольклор.

<i>Тавн тө сахлта, нег тө өвгн</i>	60
<i>Товгн өвгн</i>	63
<i>Ах дү гурвн</i>	66
<i>Шаазгъа сән нәәджтә эмгн өвгн хойр</i>	70
<i>Джанъгър</i>	73
<i>Джанъгърин эклц</i>	—
<i>Алтн Чеедж Джанъгър хойрин бәәр бәрлдгсн бөлг</i>	79
<i>Хошун Улан, Баатр Джилгн, Алә Шонъхр гурвна бөлг</i>	82

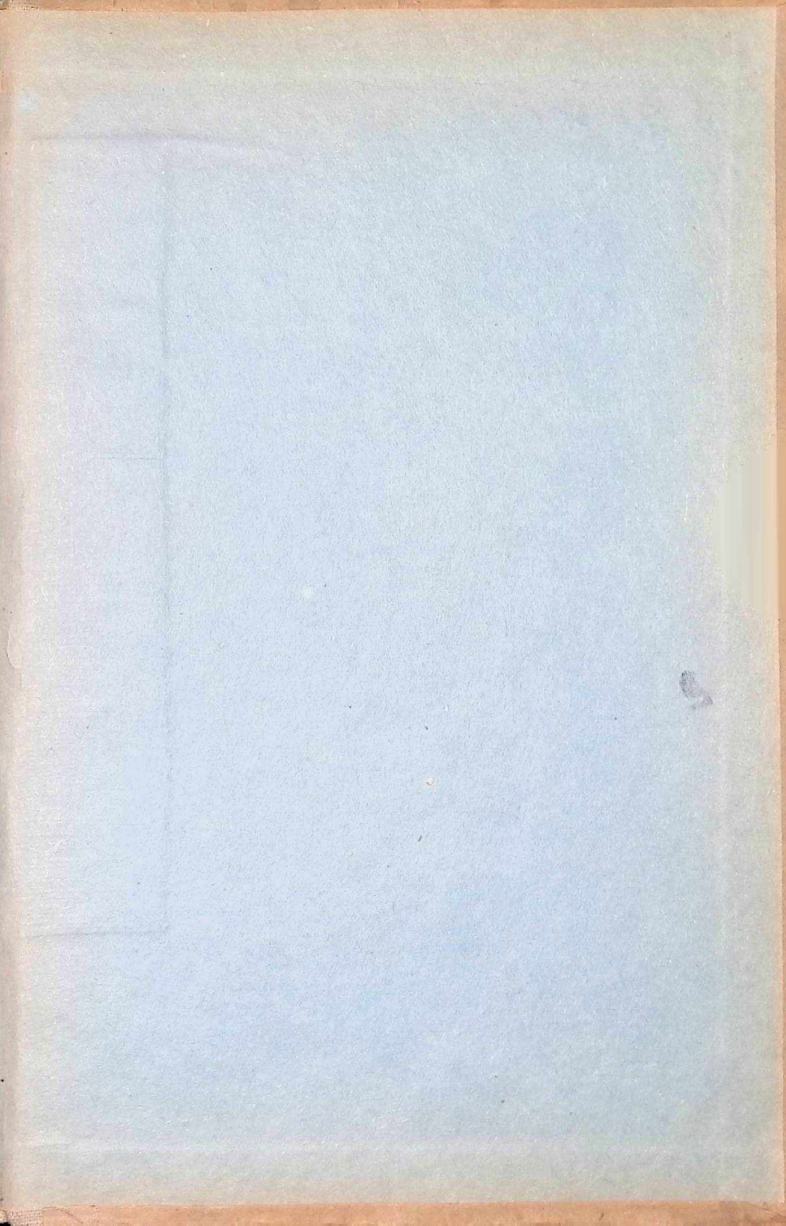
Шалбуров, Г. КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ ПО ЛИТЕРАТУРЕ
для 5 класса неполной средней и средней школы.
На калмыцком языке

Редактор *Д. Павлов*
Тех. ред. *Е. Ф. Кириллова и В. П. Рожин.*
Корректор *Н. Эрднеев*

Сдано в набор 29/VII-1940 г. Подписано к печати 28/IX-1940 г.
Печатных листов 6. Учетно-изд. листов 5,66.
Тираж 5000 экз. Формат бум. 60×92¹/₁₆. А32391.
Бумага Камской ф-ки.

Калмыцкое Государственное издательство, г. Элиста — 1940 г.

Заказ № 2530.
17-я ф-ка нац. книги Огиза РСФСР, треста „Полиграфкнига“,
Москва, Шлюзовая наб., д. 10.

Удмь 1 арс.
Цена 1 руб.

ШАЛБУРОВ Г. М.
КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ
ПО ЛИТЕРАТУРЕ

Часть первая

Учебник
для 5-го класса
неполной средней
и средней школы

На калмыцком языке

